

ФГОС

Дагъустан Республикадин образованидин
ва илимдин министерство
Педагогикадин илимдинни ахтармишунрин
А.А.Тахо-Годидин т1варунихъ галай институт

ЛЕЗГИ ЛИТЕРАТУРАДИН

ПРОГРАММА

У-1X КЛАССАР

Магъачкъала

2014

ББК 84.4 (Лезг.яз.)

У-1X классар патал Лезги литературадин образованидин чешнелу программа Дагъустандин илимдинни ахтармишунрин педагогикадин А.А.Тахо-Годидин т1варунихъ галай институтдин хайи литературайрин секторда Къ. Х. Акимова туьк1уьрнава. Адан бинеда РФ-дин «Образованидин закон» (2012), ФГОС-ар ва Лезги литературадин программа (2012) ава.

Лезги литературадин образованидин программа. У-1X классар.
Туьк1уьрайди - Акимов Къ.Х. - Магъачкъала, 2014. - 100 ч.

Образовательная программа по лезгинской литературе. У-1X классы.
Составитель - Акимов К.Х.. - Махачкала, 2014. - 100 с.

Педагогикадин институтдин сайтда ава. 2014-й.

ГЪАВУРДА ТВАДАЙ ЧАР

Илимни техника йигиндаказ вилик физвай ХХ1 девирди аялриз мектебда гзаф ва дерин чирвилер, классдилай классдалди хкаж жезвай, тайин тир образование, инсанпересвилин ва ватанпересвилин тербия гун истемишзава.

Россиядин Президентди тестикъарнавай «Чи цлийи мектеб» теклифда умуми образование хкаждай 6 тереф-истемишун къалурнава: *образование цлийи уьлчмейрал элячлун; тлебии алакьунар авай аялрин тереф хуьн; муаллимрин устадвал хкажун; мектебра къулай шартлар тешиклун; аялрин сагьламвал хуьн; мектебриз чпин месэлаяр гьялдай ихтиярар гзаф гун.*

Дагъустан Республикадин умуми образованидин мектебра алай вахтунда жуьреба-жуьре программаяр ишлемишзава: чирвилер гузвай программа, яратмишунрин жигьетдай алакьунар хкажзавай программа, спортдин программа ва мсб. Месела, лезги мектебра анжах хайи литературдиз талукь ихьтин программаяр кардик ква:

1) Лезги ва Дагъустандин литературайрин программаяр. У-Х1 классар. - Магъачкъала, 2012-йис. И программаяр хуьрерин мектебар патал я.

2) Лезги ва Дагъусандин литератураяр. Шегьердин мектебар патал программаяр. У-Х1 классар. - Магъачкъала, 2002-йис.

3) Литературадин яратмишунрин дибар. Программа. У-Х1 классар. - Магъачкъала, 2001-йис. И программади аялрин алакьун - лезги члалал литературадин эсерар: макъалаяр, шиирар ва гьикаяяр туьклуьрун ва кхьин - хкажун истемишзава.

Сифте тлварар къунвай къве программадин къилин везифа У-Х1 классра клелзавай аялриз гана кланзавай чирвилер, кутуна кланзавай вердишвилер ва алакьунар къалурун я, гъавилай абуруз *чирвилер гудай программаяр* лугьзува.

ХХ1 асирда аялриз тайин тир образование (классдилай классдалди къачузвай чирвилеринни тербиядин дережа) гудай программаяр - *образованидин программаяр* герек я.

Аялри У-1Х классра чирзавай предмет - *Лезги литература* - кьве предметдин (Лезги литературадин ва Дагъустадин литературадин) эсеррикай ибарат хъанва.

Чирвилер гун тербия гунихъ галаз сих алакьада ава, гъавиляй муаллимдиз, гьелбетда, гьам образованидин, гьамни тербиядин программаяр герек я. Абур туьк1уьрун, арадал акъудун ва мектебра ишлемишун Россиядин Федерациядин образованидин ва илимдин министерстводи 2-сефер къабулнавай ФГОС-ри - Федерациядин гьукуматдин образованидин уьлчмейри ва РФ-ди 2-12-йисуз къабулнавай «Образованидин законди» истемишзава.

«Россиядин Федерациядин образованидин гьакъиндай» закондин бинеда са жерге важиблу истемишунар эцигнава. Законда къалурнава: *образование* - са мурад-метлебдихъ ялзавай, тербия ва чирвилер гунин нетижада арадал къвезвай, к1елзавайди ва общество агакъзавай, к1елзавайдан ва обществодин хийирдиз талукъ агалкъун, гьукуматдин уьлчмейриз жаваб гузвай тербиядин, чирвилерин, зигъиндин, къат1унрин, вердишвилерин ва алакьунрин дережа, битав къайда, яни система, я. *Образование* - инсандин марифатдин суфат я, ам мектебдин, обществодин ва халкъдин марифатдин ва культурадин таъсирдик кваз арадал къвезва, обществодин хийирдиз элкьвезва ва адан агалкъун жезва.

Образованиди гьукуматдин истемишунриз - ФГОС-диз (Федеральные государственные образовательные стандарты) жаваб гана к1анзава. ФГОС - гьукуматдин истемишунрин, уьлчмейрин к1ват1ал я, абур к1елзавайдаз умуми, юкъван пешекарвилин, вини пешекарвилин образование, алава образование гудайла ишлемишда. Умуми мектебда ФГОС-дин 2-несилдал эляч1уни муаллимдивай вичин к1валахда ишлемишдай образованидин программада кхьин, а программада гзаф фикир аялар инсанпересар ва ватанпересар, халкъдин медениятдал амалзавай инсанар, ч1уру амалар квачир ва демократический гьукуматдин къанунрин рекъе авай гражданаар яз, тербияламишуниз гуда.

Образованидин законда кхъенвайвал, Россиядин гьукуматди образованидин гьакъиндай тухузвай сиясатдин бинеда ихътин истемишунар ава: мектебди

аялриз тайин тир образование гун; гьар са аялдин образование къачудай ихтияр ч1ур тавун; образование мергьяматлуди хьун; образование илимдихъ галаз алакълуди (светский образование), гьахълувал ва ихтиярар хуъзвайди (демократический образование) хьун; уълведа образование къачудай чка битавди хьун ва мсб.

«Лезги литература» предметдин умуми характеристика. Дагъустан республикадин умуми образованидин мектебдин У-1X классра хайи (лезги) литература, къилди предмет яз, чирзава.

Лезги литературади халкъдин ацукьун-къарагъун, майишат, психология ва философия, тарих ва культура, музыка ва искусство къалурзава. Милли литература чирун У-У11 классра халкъдин мецин эсерар, абурукай яз «Шарвили» эпосни, чирунилай башламишзава.

У-1X классра к1елун теклифзавай предмет литературадин аялрин яшдив къадай метлеблуду, къиметлуду ва гуъзел эсеррикай: шииррикайни гьикайрикай, поэмайкайни повестрикай, романрикайни драмайкай ва мсб. ибарат я. Ам къве чкадал пай жезва: 1) У-У11 классра - литературадин эсерар к1елун ва 2) У111-1X классра - хайи литературадин битав курс чирун.

У-1X классра аялри юкъван асиррин (Куьре Меликан, Миграгъ Къемеран, Ялцугъ Эминан, Къуьчхуьр Саидан, Етим Эминан, Алкъвадар Гьасанан ва мсб.), XX асирдин (Ст1ал Сулейманан, Нуредин Шерифован, Хуьруьг Тагьиран, Алибег Фатахован, Къияс Межидован, Абдул Муталибован, Забит Ризванован, Алирза Саидован ва мсб.) ва XX1 асирдин (Азиз Алеман, Мурсал Алпанан, Ханбиче Хаметовадин, Мерд Алидин, Абдуселим Исмаилован, Муьзеффер Меликмамедован, Седакъет Керимовадин, Арбен Къардашан ва мсб.) зарийрин эсерар к1елзава ва чирзава.

Художественный эсерар чирунихъ галаз санал аялри литературадин тарихдикай ва литературадин критикадикай малуматар, литературадин думанар-терминар (*гекъигун, драма, гьикая, кирам, комедия, метафора, повесть, роман, эпитет* ва мсб.) чирда.

Художественный литература аялрин ч1ал ачухарзавай ва девлетлу ийизвай, инсанрихъ галаз рахаз чирзавай, культура хкажзавай ва аялдин личность арадал гъизвай гужлу алат я.

Лезги литературадин образованидин программа алай девирдин илимдинни методикадин истемишунрал - темадин, тарихдин ва галай-галайвилин месэлайрал бинеламиш хъанва.

Учебный плани У-1X класса «Лезги литература» чируниз гъафте 2-2 сят чара авунва.

У-1X класса хайи литература чирунин кьилин мурад ихътин месэлайрикай ибарат я:

* савадлу, руьгъдин жигъетдай тамам, вилик фенвай, уьмуьрда активнидаказ иштиракзавай, мергъяматлу, жумарт, жемиьтда дуьз алакъяар кут1униз ва хуьз алакъядай инсан тербияламишун, гъахътин инсан арадал гъун;

*аялрин акьул ва кьат1унар ва гегъеншарун, абуруз чпин алакьюнар кьалурдай рекьер жагъуриз, мурадар ва кьастар кьилиз акъудиз чирун;

*литеатурадин кьилин эсерар к1елиз, чириз ва анализ ийиз чирун, абурун хъсан-писдай кьил акъудиз вердишарун, эсердин кьурулушдинни мана-метлебдин битаввал аннамишиз чирун;

*художественный литература - ч1алан устадвал-искусство тирди, искусство яшайишдихъ галаз сих алакъяда авайди чирун;

*художетвенный эсер к1елиз, суьгъбетиз, аннамишиз, анализ ийиз яваш-яваш, класдилай класдалди истемишунар хкажиз, чирун;

*к1елай эсердиз хас кьет1енвилер аннамишун, абур анализ авун, абуруз талукъ жуван фикирар, веревидер ва къимет арадал гъун;

*чирвилер кьачуниз талукъ умуми месэлаяр (жуван гьерекатдин мурад вуч ят1а тестикъарун, ам планламишун ва кьилиз акъуддай рекьер тайинарун, герек малуматар жагъурун ва абур веревирдун, жуьреба-жуьре ктабрикай, гафарганрикай ва Интернетдикай менфят кьачун) гъялиз ва ишлемишиз вердишарун.

«Лезги литература» предметдин кьиметлу терефар. Инал сифте нубатда кьейдна кланзава: гьам чи милли мектебдин, гьам гьар са предметдин кьилин везифа пуд месэладикай-гьерекатдикай ибарат жезва: 1) чирвилер гун; 2) тербия гун; 3) образование гун.

И пуд месэлани хайи литеатура чирунин карда лап важибллубур я: абур мектебда ва гьар са муаллимдин клвалахда, гьар са тарсуна, сад-садахъ галаз сих алакьда аваз, са битав гьерекат хьиз, кьиле физва. Чун абуруз, анжах клелунин йисан нетижаяр кьадайла, кьилди-кьилди килигзава.

И килигунни шартлунинди жезва: аялриз У-1X классра хайи литературадай гьихьтин чирвилер, вешивилер ва алакьунар хьанатла тайинарзава; образованидин дережа анжах аялди куьтягьай классди кьалурзава; аялри кьачузвай тербиядин дережа «хьсан» ва «пис» гафаралди куьтягьзава, абурун кьиле ва рикле вуч аватла (тебии илимдихъ инанмиш яни, ислам диндихъ инанмиш яни, вахабит яни ва мсб.) тайинарзавач.

Литературадихъ аял тербияламишдай, адан рикле экуь мурадар куьклурдай, илимдал бинелу фикирар авай, веревирдер ийиз алакьзавай инсан-личность арадал гьидай зурба кьуват ава. Литературади аялар жуван халкьдин, кьунши халкьарин ва вири дуьньядин ахлакьдин, марифатдин ва эдебдин вири терефриф агудна, ватандин тамам гражданин яз, тербияламишна кланзава. Литераурадин образованиди ихьтин **мурадар** кьилиз акьудиз куьмек гана кланзава:

*намус михьи, кьени фикирар ва мурадар авай, экуь ва азад гележегдихъ ялзавай, инсаниятдиз хийирлу затлар теснифиз кланзавай маман кас-личность тербияламишун;

*клевале, жемиатда ва дуьньяда кьиле физвай гьерекатрин жаваб гуз алакьдай, ватандин гражданиндин гьисс авай ва жавадарвал вичин хивиз кьачуз алакьдай инсан тербияламишун;

*гьакьикьадиз ахлакьдинни марфатдин вилерай килигдай ва дуьз кьимет гудай, инсанрин арада авай алакьаяр мадни михьибур ва гуьрчегбур хьана

к1анзавай; гъахьтин чешнеяр литературадин эсеррай жагъурдай инсан тербияламишун;

* литература чирун регъят авун патал аял яратмишунин к1валахдив мукъва авун, адан алакьунар ва вердишвилер вилик тухун ва гегъеншарун.

Литература чирунин нетижаяр гъар к1елунин йисан эхирда, к1елай классдин программа чир хъанвайди тайинарна, аял ч1ехи классдиз акъуддайла, къада.

Тарс гун, яни чирвилер гун, классдилай классдалди образование хкажун, тербия гун ва ватандиз вафалу гражданаар арадал гъун, - муаллимдин яратмишунин к1валах я. Гъар са тарс планламишун, тешкилун, кьиле тухун ва мураддив агакъун муаллимдин чирвилерилай ва метлеблун тарсар гудай амалар, къайдаяр ва технологияр яратмишишиз алакьунилай, алай девирдин методикадин къайдаяр ва технологияр, *метапредметдин алакьаяр* ишлемишунилай аслу я. ФГОС-дин бинеда сифте яз эцигнавай *метапредмет*, *метапредметдин алакьаяр*, *метапредметдин къайда* терминрихъ ихьтин мана ава: предметдилай кьерехдай аялриз гуз жедай чирвилер, чирвилерин алакьаяр, методикадин са амал, къайда ва я технология. Метапредметдин къайда - им аялди мектебда ва к1вале чирвилер къачун патал кьиле тухузвай вири жуьредин гьерекатар, аялдилай вичин чирвилер артухариз ва вич вилик кутаз алакьун, фагъумлувилелди ва йигиндиз масадан чирвилер ва яшайишдин тежриба вичиз къачун я. И жуьреда чирвилер къачун ва образование хкажун илимдинни методикадин тайин ва битав къайдадин, системадин, бинедал алаз кьиле фена к1анда.

Образованидин программари муаллимдиз вичин к1валахдин нетижаяр вилик амаз планламишун ва абур къазанмишун теклифзава, к1валахдин нетижаяр пуд чкадал пайнава: *аялдинбур*, *предметдинбур* ва *метапредметдинбур* предметрин арада авай алакьайринбур:

Аялдин нетижаяр ихьтинбур хьун лазим я: текст ачухдаказ, дуьздаказ ва йигиндаказ к1елиз хьун; текст устаддаказ к1елун; к1елай текстинакай жуван

фицирр лугъун, жуваз ам хуш хъанани, хъаначни къалурун; вичиз клелиз хуш эсерар, ктабар хъун.

Предметдин нетижаяр ихътинбур хъун лазим я: программада къалурнавай эсерар дуьздаказ аннамишиз алакъун; клелай эсерар чир хъун; клелай эсер анализ авунин биняяр чир хъун; литературдин илимдин гафар-терминар (абур программада къалурнава) ишлемишиз чир хъун, алакъун.

Метапредметдин нетижяр ихътинбур хъун лазим я: клелай эсердин план туклуъриз хъун; эсердин мана жуъреба-жуъре суьгьбетиз алакъун; эсер гъялдайла, жуван фикир тестикъарзавай агъвалатар, бинер, цитатаяр жагъурун; жуван къейдер тестикъариз алакъун.

Метаяр предметдин къайдади аялриз жуван халкъдин, республикадин ва дуьньядин члаларикай, литературадикай, тарихдикай, географиядикай, этнографиядикай, музыкадикай, искусстводикай, философиядикай, астрономиядикай ва маса илимрикай малуматар чирзава, абур сад-садахъ галаз галклуриз вердишарзава.

Образованидин программаярдин вилик ихътин важиблу месэлаяр гъялун акъвазнава:

- аялри милли литература жуван халкъдин руьгьдин члехи вакъиа, культурадин дережа ва ахлакъдин адетар хуьзвай агалкъун яз гъиссун;

- литературадин эсерар клелун жуван акъулдин, алакъунрин ва ахлакъдин дережа хкажзавай, мектебда гузвай вири предметар регъятдиз чирзавай, хъсан ва пис сад-садавай къакъудиз вердишарзавай рехъ яз къабулун;

- литературадин эсерар клелуникай авай хийир (клелунин жуъреяр ишлемишун, клелайдан мана-метлеб аннамишун, клелай эсерар гъялуна иштиракун, абуруз гузвай къимет тестикъарун) тайинарун;

- образование давамарун патал гзаф клелун, рахунрин ва кхъинрин дережа хкажун лазим тирди фагъумун;

- герек эсерар хкъягъиз, клелиз ва аннамишиз, алава ктабрикай-справочникай менфят къачуз алакъун.

Образованидин программайрин кьетленвилерикай сад муаллимдиз вичин к1валахда методикадин ц1ийи амалар ва кьайдаяр, ТСО и Интернет ишлемишун теклифун, тарсуна жуьреба-жуьре варианттар ишлемишун патал материалар гун, муалимди ва алри хкгъай, абуруз бегенмиш хьа йи эсерар чирун, вири месэлайрихъ са битаввал ва алакълувал (система) хьун я.

У-1X классар патал Лезги литературадин *образованидин программаяр* сифте яз тук1уьрнава. Абур гъавурда твадай чарчикай, пуд паюникай, гьар пайни пуд параграфдикай ибарат хьанва:

1. Аялриз У-Х1 классра хайи литературадай гудай образование: Аялриз У-1X классра хайи литературадай гудай чирвилерин мана; У-1X классра аялрин гьерекатар; У-1X классра аялри кьачудай образованидин дережа.

11. Образование тешкилдай рекьер: Чирвилер гудай темайрин план; Образование ахтармишдай рекьер; Классдилай кьеце тухудай к1валах;

111. Аялриз чирвилер гуз куьмекдай рекьер: Техникадин алатар патал тадаракар; Илимдинни методикадин литература; Аялрин чирвилериз, алакьунриз ва вердишвилериз кьимет гудай уьлчмеяр.

Образованидин программайрин сад лагъай паюнин сад лагъай параграф «Аялриз У-1X класра хайи лиературадай гудай образование» 2 паюникай ибарат хьанва: Лезги литературадин эсерар ва Дагъустандин халкьарин литературадай кьачунвай эсерар. Абурун бинеда Лезги литературадай У-1X клссар патал гьукуматдин уьлчмеяр (2007-йис), Лезги ва Дагъустандин литературайрин учебный программаяр (2012-йис) эцигнава.

Теклифзавай Образованидин программаяр чешнединбур ва тахминанбур я, абурал бинелу хьана, гьар са муаллимди вичин к1валахдин программаяр теснифда.

1.У-Х1 классра литературадай гузвай образование

1) Образованидин мана

У КЛАССДА

Художественный литературадин мана ва метлеб. Художественный эсер келуни инсандин руьгьдин девлет артухарун, культура хкажун.

Хайи литература учебный предмет я. Литературадикай, гафунин искусстводикай хьиз, сифте баянар.

Литературадин илим. Литература. Художественный литература.

ХАЛКЪДИН МЕЦИН ЭСЕРАР

Махар

«Пачагь хьайи яц», «Вафалу дустар»

«Пачагь хьайи яц» махуна ахмакъвал ва къанихвал негь авун. Махунин кьилин фикир ва художественный кьетIенвилер.

«Вафалу дустар» махуна халис дуствал къалурун. Кьилин игитар ва абурун къаматар.

Махар туйкIуьр хьунин къайда. Абурун темаяр ва кьилин фикирар. Чалан кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. «Къаридиз куьмек гайи къушар», «Тапан кьин къур жанавур».

Литературадин илим. Махар. Махарин жуьреяр.

КЪАРАВИЛИЯР

«Вишришар»

«Вишришар» къаравилида тапархъан Шагьмурадани Исламан къаматар. Къаравилидин кьилин фикир.

Алава кIелун патал. «Квасади кутур цикIен».

Литературадин илим. Къаравилияр.

Мисалар

Мисалра хайи халкъдиз, ватандиз авай кІанивал къалурун, темпелвал ва алчахвал негъ авун. Душманриз акси женг тухуникай, зегъмет чІугуникай, девлетлувиликайни кесибвиликай, дуствиликайни юлдашвиликай халкъдин мисалар. Факай мисалар. Мисалрин чІалан гуърчегвал. Мисалрай халкъдин акбул, камал акун.

Мисалрин дуьм-дуьз ва куьчуьрмишнавай мана.

Литературадин илим. Мисалар. Гекъигунар.

МискІалар

МискІалра халкъдин акбул, фагъумлувал, яратмишдай алакьун. МискІалрин художественный къетІенвилер.

Литературадин илим. МискІалар.

ЛИТЕРАТУРАДИН МАХАР

Межид Гъажиев. «Гъалиб хъайи кфил».

«Гъалиб хъайи кфил» эсерда къуьзуь чубан Юсифан къамат. КицІин вафалувал. Дагъвидивай азадвални ватан къакъудиз кІан хъайи душманар негъ авун. Махунин художественный къетІенвилер.

Литературадин илим. Литературадин махарикай малуматар. Эпитет. Олицетворение.

ХVIII–ХІХ АСИРРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Къуьчхуьр Саид. «Чубарук», «Аквазвач заз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Чубарук» шиирда тІебиатдин шикилар, шиирдин къилин фикир. Шиирдин чІалан, ам туйкІуьр хъунин къетІенвилер: ранг ядай гафар ва рифмаяр.

«Аквазвач заз» шиирда шаирдин къилел атай бедбахтвал къалурун. Ханарин зулумдиз акси фикирар. Эсердин художественный къетІенвилер.

Алава кІелун патал. Къ.Саид. «Лянет». Чепиви Навруз. «Бязибуруз килигна зун».

Литературадин илим. Эсердин тема ва кьилин фикир.

Мазали Али. «Ватан», «Кесибвал».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Ватан» шиирдай шаирдиз хайи хуьр рикIивай кIанзавайди акун. Ватандихь авай муьгьуьббат кьалурзавай чIалан такьатар. Шиирдин кьилин мана.

«Кесибвал» шиирда халкьдин дуланажагь кьалурун. Шиирдик квай ранг ядай гафар ва абурун метлеб.

Алава кIелун патал. М.Али. «Жегьилриз тавакьу».

Литературадин илим. Лирика ва лирикадин игит.

Етим Эмин. «Билбил». «ХупI ярашугь я!»

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Билбил» шиирдин тема. Билбилдин кьамат ачухарзавай чIалан такьатар. Эсердин кьилин фикир.

«ХупI ярашугь я!» шиирда яшайишдин шикилар, вуч квез ярашугь ятIа, тайинарун. Шиирдин чIалан кьешенгвал.

Алава кIелун патал. Е. Эмин. «Тумакь яц», «Къах тIуьр кац», «КIекрез».

Предметрин арада алакьа. Музыка. Е.Эминан чIалариз лезги композиторри теснифнавай авазар. **Культура ва адетар.** Е. Эминан эсерра лезги халкьдин адетар.

СтIал Сулейман. «Судуяр», «Итимвал хьсан я».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Судуяр» шиирда дуванбегрин кьаних суфатар кьалурун. Ранг ядай гафарин куьмекдалди абурун амалдарвал, фендигарвал ачухарун. Шиирдин чIал гуьрчегардай такьатар.

«Итимвал хьсан я» шиирдин кьилин фикир ачухарун.

Алатай замана чи девирдив гекьигуналди С. Сулейманан эсеррин кьилин фикир ачухарун.

Алава кIелун патал. С.Сулейман. «Фекьияр», «Девлетлуяр, чиновникар».

Литературадин илим. Эпитет. Олицетворение. *(Чирвилер гегьеншарун).*
 Метафора.

Предметрин арада алакъя. Тарих. Чи Ватандин алатай девирдикай суьгьбет.

Нуредин Шерифов. «Авани?», «ЭкъечІа!»

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Авани?» ва «ЭкъечІа!» шиирра кесиб халкъдиз вичин азадвал патал женг чІугуниз эвер гун. Шииррин кьурулуш ва чІалан такьатар абурун манадихъ галаз кьун. Шииррин кьилин фикирар.

С. Сулеймананни Н. Шерифован яратмишунрин мукьвавал.

Ахцегь Гъажи. «Рабочидин чар»

«Рабочидин чар» шиирда виликдай Бакудин рабочийрин агьур гьал. Шаирди Баку хьтин еке шегьердиз «зиндан» ва «гьурбат» лугьун. Шиирдин кьилин фикир ва чІалан такьатар.

Алава кІелун патал. А.Гъажи. «Хабар це».

Предметрин арада алакъя. Тарих. Фяле синиф арадал атун.

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАЙРИКАЙ КУЪРУЪ МАЛУМАТАР.
 АБУРУН ТІВАР-ВАН АВАЙ ВЕКІЛАР ВА ЧІЕХИ ЭСЕРАР. КЪИЛИН ТЕМАЯР ВА
 КЪАРАГЪАРЗАВАЙ МЕСЭЛАЯР.

Щадаса Гъамзат. «Филни цегв»

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар. «Филни цегв» басняда вичин кьуватдихъ инанмиш филдин лавгъавал. ГьвечІи цекврен викІегъвал, эсердин кьилин фикир.

«Вуж акьуллу ятІа, гьам гъалиб жеда», – мисалдин мана ачухарун.

Алава кІелун патал. ЦІ.Гъамзат. «Маймунни харат устІар», «Меци кьилел бала гьида».

Литературадин илим. Басня.

**Азиз Иминагъаев. «Фяледин уьмуьр»,
«Зулум куьтягъ хъана»**

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

Вилик девирда фялейрин бахтсуз къисмет: агъур зегъмет, каш-мекъ, ихтиярсузвал. Абур хузаинри, десятникри истисмар авун. Шаирди фялейриз азадвал патал женгиниз эвер гун. «Зулумар куьтягъ хъана» шиирда инкъилабдикай хабар гун, фялеяр зулумдикай хкатунал шадвал авун.

Эсеррин художественный такъатар ва къилин фикир.

Алава кӀелун патал. Мегъамед-Эфенди Османов. «Къумукърин адет».

Предметрин арада алакъя. Лезги литература. Ахцегъ Гъажидинни Азиз Иминагъаеван эсеррин мукъвавал.

XX-XXI АСИРРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Хуьруьг Тагъир. «Малла Иса».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

Куьгъне заманда кесибрин гъал, мавгъуматди халкъ вичин зунжурралди арушун. Поэмада Малла Исадин къамат. Малла Исадинни кечмиш хъайи Шерифан папан арада хъайи рахун ва поэмада адан метлеб. Фекъидин къанихвилиз кесибри гайи жаваб. Поэмадин эхиримжи бендерихъ авай метлеб.

Поэмадин къилин игитрин къаматар.

Поэмадин къилин фикир, художественный такъатар.

Литературадин илим. Поэма. Литературадин игит. Суьрет.

Алава кӀелун патал. Х. Тагъир. «Ахцегъар», «Багълара».

Алибег Фатахов. «Риза» .

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Риза» гъикаяда етимдин къисмет. Гъикаядин къилин къаматар.

Цийи уьмуьр, цийи къурулуш мягъкемарун патал женгиниз экъечІнавай халкъдин баркаллу зегъмет, уьткъемвал ва ватанпересвал. Гъикая кхьинин тегъер ва чӀалан къешенгвал.

Алава кӀелун патал. А.Фатахов. «Зулун йиф». **Абидин Камилов.** «Зулун шикилар».

Литературадин илим. Гьикая. Жанр. Сюжет. Композиция.

Шагь-Эмир Мурадов. «Базар-Дуьзуй», «Турфан».

Шаирдин яратмишунрин рекьикай куьруь малуматар.

«Базар-Дуьзуй» ва «Турфан» шиирра хайи тебиатдин шикилар, жегьилри дагьдин куклушар муьтлуьгьарун. Шииррин чӀалан кьетӀенвилер ва кьилин фикирар.

Алава кӀелун патал. Ш.-Э.Мурадов. «Азиз Сулейман». **Саидмет Самури.** «Дагьлар».

Забит Ризванов. «Диде, кӀвал ва чуьнгуьр», «Самур».

Шиирра диде, хайи ватан кӀан хьунин гьиссер. Шииррин кьилин фикирар, туькӀуьр хьун ва чӀалан такьатар.

Алава кӀелун патал. З.Ризванов. «Паласа», «Гатфар», «Гатун марф». **Седакьет Керимова.** «Цуьквер».

Предметрин арада алакьа. Музыка. Лезги композиторри З.Ризванован чӀалариз теснифнавай авазар.

Алирза Саидов. «Ашукь яз хьурай».

Шаирдин яратмишунрикай куьруь малуматар.

Шиирдин мана ва ам туькӀуьр хьунин тегьер. Кьилин фикир ва художественный кьетӀенвилер. Ватанпересвилин гьиссер кьалурзавай такьатар. Шаирдин фикирар гьакьикьатдихь галаз кьун.

Литературадин илим. Метафора. Эпитет.

Алава кӀелун патал. А.Саидов. «Дагьви я зун». **Мегьамед Агьа.** «Медалар алай кицӀ», «ШапӀа». **Кьадир Рамазанов.** «Лезгияр» **Абдурагьман Межидов.** «Багьа я», «Гьевес».

Предметрин арада алакьа. Музыка. А. Саидован чӀалариз лезги композиторри теснифнавай музыкаяр.

Жамидин. «Чинерар», «Лавгъа фере»

Шаирдин уьмуьрдикай куьруь малуматар.

«Чинерар» шиирдин мана-метлеб, чІалан такьатар ва кьилин фикир.

«Лавгъа фере» басниин манна-метлеб.

Лезги шаирдин зарафатдин ва ягъанатдин чІалар.

Литературадин илим. Зарафат. Хъвер. Ягъанат.

Ханбиче Хаметова. «Ватан».

Хайи ватандин шикилар ва агалкьунар, абур инсанриз кІан хьун.

Шаирди вичин эсерда кьалурзавай гьерекатар алай йикъан гьаларихъ галаз гекъигун.

Алава кІелун патал. Х.Хаметова. «Стхадиз кагъаз». **Назир Мирзоев.** «Къизилдин хтар» повестдай чІук. **Омар Гьуьсейнов.** «Ватан».

Предметрин арада алакъа. Х. Хаметовадин чІалариз лезги композиторри теснифнавай авазар.

Мердали Жалилов. «Фу».

Поэмада фу халкъдин девлет, суфрадин шагь тирди тестикъарун. Фаз гьуьрметдай адет рикІел хкун.

Поэмадин кьилин мана, художественный кьетІенвилер ва кьешенг чІал.

Алава кІелун патал. М.Жалилов. «Зи чил», «Авач гьунар, чІехи жафа галачиз». **Айнар Султанова.** «Зун лезги я!»

Абдул Фетягь. «Дурнайрин аваз».

«Дурнайрин аваз» гьикаяда инсанрин ислягь зегьмет. Дяведин йисар рикІел хкун. Мустафадин кьамат. Гьикаядин кьилин мана ва художественный кьетІенвилер.

Алава кІелун патал. А.Фетягь. «Зи лезги чІал». **Седакьет Керимова.** «Каруяр».

Арбен Къардаш. «Гуьзел баде».

Шиирда яшлу инсандиз гьуьрмет авун. Дагъларин хьсан адет хуьн.

Шиирдин чІал: шаирди вичин гїссер кьалурун патал ишлемишнавай такьатар. Шиирдин кьилин фикир.

Алава кІелун патал. А.Кьардаш. «Диде», «Ата бубадин сес». **Фейзудин Нагьиев.** «Пуд мани». **Назир Гуьлметов.** «Дагь дагьлу я лезгидин».

Предметрин арада алакьа. Музыка. «Диде» мани: гьава Мегьамед Гьуьсейнован, гафар Арбен Кьардашан, тамамарзава Хийирбег Асланбегова.

ДАГЬУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Дагьустандин халкьарин XX асирдин литературайрикай куьруь малуматар. Бажарагьлу векилар ва кьилин эсерар.

Абумуслим Жафаров. «Лувар квай зиянкар»

повестдай чІукар.

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

Повестда тІебиатдин гуьрчег шикилар. Хайи тІебиат кьалурунин карда заридин чІалан устадвал. Ихтилатчидин гьунар. ТІебиат кІан хьун виридан буржи тирди ачухарун.

Гьикаядин кьилин фикир ва художественный кьетІенвилер.

Литературадин илим. Повесть. Сюжет ва композиция.

Алава кІелун патал. Анварбег Култаев. ТІебиатдикай шиирар.

Мегьамед-Султан Ягьяев. «Салават»

повестдай чІукар.

Повестда тамуз фейи гадаяр, Расулни Мурад, сурун кьванерал дуйшуьш хьун. Абдурагьман бубади партизанрин дестедин жегьил разведчик Салават рикІел хкун.

Салаватан кьилихар, гьерекатар ва кьамат ачухарун. Повестдин чІал ва кьилин фикир.

Алава кІелун патал. Муса Мегьамедов. «Тапус». **Юсуф Хаппалаев.** «Самурдин кьерехрив».

Литературадин илим. Повесть. Критика.

Предметрин арада алакья. Тарих. Дагъустанда граждан дяведин йисар.

У1 КЛАССДА

Художественный литературадикай авай чирвилер гегьеншарун. Ада уьмуьр кьалурзавайди ачухарун.

Литература. Художественный литературадин жинсер. Литературадин игит.

ХАЛКЪДИН МЕЦИН ЭСЕРАР

Манияр.

Лезги халкъдин адетрихъ, майишатдихъ галаз алакьялу манияр: лайлаяр, бендер, ясдин манияр, лирикадин манияр.

Къагъриманвилин манияр. «Бахтавар» ва «Надир шагъ кукIваруникай» манийра халкъдин къагъриман рухвайрин къаматар. Къагъриманвилин манийрин кылин фикирар ва художественный къетIенвилер.

Советрин девирдин манияр. Къазимегъамед Агъасиевакай ва Мукътадир Айдунбековакай манияр. Абурун кылин фикирар.

Литературадин илим. Мани. Манийрин жуьреяр.

Махар

«Гъуьлуьн шив», «Акьуллу данарбан».

«Гъуьлуьн шив», «Акьуллу данарбан» махарин мана, иштиракзавай ксар ва абурун кылихарни гьерекатар. Махара халкъдин хъсан хесетар ва зегьмет чIугунал рикI хъун. Дамах гвачирвилин, акьуллувилин, къуватлувилин, гъахъ гвайвилин, хъсанвилин тариф авун ва пехилвал, темягъкарвал негъ авун. Гъахълувал гъахъсузвилел, жумартвал мискъивилел, акьуллувал ахмакъвилел, ватанпресвал хаинвилел гъалиб жедайдахъ халкъдин инанмишвал.

Махара акьуллу, фагъумлу инсанар гъалиб хъун.

Махарин чIалан гуьзелвал: эпитетар ва гекъигунар гзаф ишлемишун.

Алава кIелун патал. «Авчи Пирим».

Литературадин илим. Художественный жигъетдай махарин кьетIенвилер.
Махарин чIал.

ЛИТЕРАТУРАДИН МАХАР

Хуьруьг Тагъир. «Балашан зиянкар кац».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Махунин мана, кьиле физвай вакъиаяр. Эсер халкъдин мецин яратмишунриз мукъва хьун. Угъривал негъ авун. Эсер шиирралди кхьин. ЧIалан гуьрчегвал. Къилин фикир.

Литературадин илим. Мана ва метлеб. Ритм ва рифма.

XVIII-XIX АСИРРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Къуьчхуьр Саид. «Душман ханариз».

Шаирдин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай малуматар.

Кесиб халкъдиз гужарзавай ханариз шаир ачухдиз акси экъечIун. Халкъдин душман са хан ваь, вири ханар, беглер, девлетлуяр тирди тестикъарун. «Душман ханариз» шиирдин къилин фикир.

Шиирдин туькIуьр хьунухь, ранг ядай гафар ишлемишун.

Къуьчхуьр Саидан шаирвилин устадвал.

Алава кIелун патал. Къ. Саид. «Тавурай».

Предметрин арада алакъа. Искусство. Художник Абид Азизова чIугунвай Къ. Саидан шикил. Бугъдабеке хуьре 2012-йисуз эцигнавай гуьмбет. **Театр.** Тамаша «Ашукъ Саид».

Етим Эмин. «Дуьньядиз», «Дуьнья гъей».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Дуьньядиз» шиирда шаир яшамаш хъайи вахтунин шикилар (къайдаяр, адетар, социальный зидвилер ва женг) къалурун.

Шиирдин къилин, фикир туькIуьр хьун, чIалан къешенгвал.

«Дуьнья гъей» шиирда вилик кIелай эсердин тема, гьиссер тикрар хьун. Шаир девирдин адетриз акси хьун.

Алава кӀелун патал. Етим Эмин. «Яру, цару гуьллуь чит», «Стхаяр».

Предметрин арада алакьа. Музыка. Е.Эминан чӀалар-манияр.

Литературадин илим. Лирика. Гипербола. Ярж.

Миграгь Мардали. «Етимдикай»,

«Шалбуз дагьдиз».

«Етимдиз» шиирда кьалурнавай гьалар гьакьикьатдихь галаз кьун. Шиирдин кьилин фикир ва художественный кьетӀенвилер.

«Шалбуз дагь» шиирда социальный фикирар: шаир дагьдин секинвилел рази тахьун.

Алава кӀелун патал. Миграгь Мардали. «Миграгьиз хтайла лагьай чӀал», «Жуван пеше».

Кесиб Абдуллагь. «Чир хьанайтӀа кӀелиз-кхьиз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Чир хьанайтӀа кӀелиз-кхьиз» шиирдин тема, художественный кьетӀенвилер ва кьилин фикир. Ранг ядай гафар ишлемишун. Кесиб Абдуллагьан эсерар халкьдин чӀалариз мукьва хьун.

Алава кӀелун патал. Кесиб Абдуллагь. «Дуьньяда».

ДАГЬУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Гьахьун.

Дагьустандин халкьарин литературайрикай авай чирвилер гегьеншарун. XIX асирдин литературайрин векилар ва чӀехи эсерар.

Умаран Батирай. «Къаварални кимерал

за манияр лагьанай».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Шаирди вичин девирдин кьайдаяр негь авун. Девлетлуйри шаир жерме авун. Шаирдин мурад халкьдиз манияр лугьун, абуруз гьакьикьат кьалурун тирди ачухарун.

«Уьмуьрдикай манийра» гьакъикъат дуьздаказ къалурун. Лежбердин къайгъуяр, девирдин зидвилер, инсанрин арада авай барабарсузвал акун.

У. Батираян шииратдин къетIенвилер.

Йирчи Къазакъ. «Итим гьихьтинди хъана кIанда», «Сибирдай кагъаз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Итим гьихьтинди хъана кIанда» шиирда вафалувилини, вилегъвилини, гьахь кардин тариф авун. Намуслу хъуниз эверун.

«Сибирдай чар» шиирдай шаирдин уьмуьр акун. Шиирдин къилин фикир ва художественный къетIенвилер.

Й. Къазакъан шииратдин къетIенвилер ва метлеб.

XX-XXI АСИРРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

СтIал Сулейман. «Жувакай ихтилат»,

«Дидедиз», «Веледдиз».

Шаирди авур ихтилатда вичин уьмуьр къалурун.

«Дидедиз» шиирда хвавилини гьиссер, абур къалурзавай чIалан такъатар. Шиирдин къилин фикир.

«Велледиз» шиир насигъатдин эсер тирди ачухарун, аялриз тербия гунини карда адан метлеб.

С.Сулейманан шииррин художественный къетIенвилер ва къиметлувал.

Алава кIелун патал. С.Сулейман. «Рушариз», «Мусурман». **Н.Шерифов.** «Садвал».

Предметрин арада алакъа. Музыка. С. Сулейманан чIалариз лезги композиторри теснифнавай авазар. **Музей.** СтIал Сулейманан кIвал-музей.

Абдул Муталибов. «Ватан».

Шаирдин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай малуматар.

Шаирдиз хайи ватан кIан хъун. Ватандиз вафалувал къалурун патал чIалан такъатрикай менфят къачун.

Алава келун патал. А. Муталибов. «Багъаханум», «Хуьруьн булах». **Балакьардаш Султанов.** «Батрак Агьмедан кьиникь».

Предметрин арада алакьа. Музыка. А. Муталибован чIалариз композиторри теснифнавай авазар.

Литературадин илим. Гипербола. Ярж.

Къияс Межидов. «Урусатдин цуьк» пьесадай чIук.

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Пьесада лезги жегьил чубандинни урус рушан къаматар. КтIай адетрал хуьруьн. Жегьилар чпин мурадлив агакьун. Пьесадин кьилин фикир.

Алава келун датад. Къ.Межидов. «Лекьрен капаш». **Имам Асланов.** «Лезги чIал».

Литературадин илим. Диалог ва монолог. Пьеса. Драма. Комедия.

Литературадин критика. Къ.Межидован эсеррикай Гь.Гашарован фикирар.

Предметрин арада алакьа. Театр. Лезги театрдикай малуматар.

Мурадхан Шихвердиев. «Рагь кьаршиламишзава» повестдай чIук.

Писателдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Рагь кьаршиламишзава» повестдин тема, композиция ва кьилин къаматар. Вакьифан уьмуьр ва къамат: гележегдикай умуд хкат тавун.

Повестдин кьилин фикир ва художественный кьетIенвилер.

Алава келун патал. Межид Гъажиев. «Къарагуьз».

Литературадин илим. Сюжет ва композиция. Литература-дин игит.

Байрам Салимов. «Ядигар».

Шаирдин умуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Поэмада хайи тIебиатдин лишанар ва халкьдин баркаллу зегьмет. Вагьши душманди чи уьлкведал гьужум авун. Гъалибвал патал халкьдин садвал. Бубадиз хци, кьене портсигарни туна, посылка ракьурун ва бубадилай хтай чарчин таьсир. Бубайрин крар рухвайри давамарун.

Поэмадин кьилин фикир ва художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. Б. Салимов. «Лацу кьванерикай риваят». **Лезги Нямет.** «КцIар», «Хуш хьана заз».

Литературадин илим. Поэма. Художественный кьамат.

Ибрагьим Гьуйсейнов. «РикIин кIусар».

«РикIин кIусар» шиирда инсанрал, ватандал ашукь шаирдин фикирар ва гьиссер. Эсердин художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. И.Гьуйсейнов. «Алкьвадрин дерада», «Зи уьлкве», «Лезгистанда мелер ава». **Буба Гьажикьулиев.** «Мариядин тар», «Дагда сел».

Предметрин арада алакьа. Музыка. И. Гьуйсейнован чIалариз лезги композиторри теснифнавай авазар.

Абдулбари Магьмудов. «Стхаяр».

Гьикаяда мехьерин адатар ва инсанрин кьаматар.

Гьикаядин кьилин фикир ва композиция.

Алава кIелун патал. А. Магьмудов. «Булахдал». **Иззет Шерифов.** Ватандикай шиирар.

Литературадин илим. Пейзаж.

Жамидин. «Шурва», «Масадаз атIай фур».

«Шурва» шиирда кьве чин алай инсанар русвагь авун, авамвилел хьуьруьн. «Масадаз атIай фур» шиирдин кьилин фикир – масадаз писвал тавуниз эвер гун.

Жамидинан эсеррин художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. Жамидин. «Куьмекдиз ша, гьерекат». **Ханбиче Хаметова.** «Верхи тар».

Литературадин илим. Сатира ва юмор. Хьвер ва ягьанат. (*Чирвилер гегьенишарун*).

Азиз Алем. «Дагда марф», «Херосима».

Шаирдин яратмишунрин рехь.

А.Алеман лирика: тІебиатдин шиирар.

Лирикадин художественный кьетІенвилер: везин, ритм, рифмаяр.

Алава кІелун патал. А.Алем. «Билбил», «Жанлу хазина».

Мурсал Алпан. «Ирс», «Веси

Шаирдин эсерра ватан кІан хьунин гьиссер ачухарун.

Бубайрин ирс хуьниз эвер гун. Весидин мана-метлеб.

Алава кІелун патал. М.Алпан. «Лезги чІал». **Тажидин Агьмедханов.** «Булах», «Ачкара».

Муьзеффер Меликмамедов. «Зи бахтуниз

акьатай чІал», «Зи чил я ам».

Шиирра дидедин чІал ва хайи чил кІан хьунин гужлу гьиссер.

Шииррин чІалан кьетІенвилер, абурун куьмекдалди эсердин кьилин мана ачухарун.

Алава кІелун патал. М. Меликмамедов. «Вуч хьеан я!», «Гьай тагайтІа ватанд вандиз». **Абдул Фетягь.** «Лезги кьилих». **Ахцегь Алмас.** «Лезгистан».

Пакизат Фатуллаева. «Цуьк», «Бубу».

«Цуьк», «Бубу» шиирра тІебиатдин шикилар ва шаирдин хуш майилар.

Шииррин чІалан такьатар: эпитетар ва гекъигунар.

Алава кІелун патал. П.Фатуллаева. «Марф». **Рачаб Хибиев.** «Зун дагъ я».

Фейзудин Нагьиев. «Зи чІал».

«Зи чІал» шиирда дидедин чІалал дамах авун, адан михьивал хуьниз эвер гун.

Шиирдин кьилин фикир ва чІалан такьатар.

Алава кІелун патал. Ф.Нагьиев. «Мидаимвал», «Агь». **Седакьет Керимова.** «Лезги руьгь». **Загьидин Гьасанов.** «Дурнайрин мани», «Салигьан гьалатІ».

Литературадин критика. Лезги шиирар туькІуьр хьуникай малуматар.

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Дагъустандин халкъарин XX асирдин литературайрикай куьруь малуматар. Бажарагълу векилар ва кылин эсерар.

Эффенди Къапиев. «Интуристдихъ

галаз рахунар», «Дагъда марф».

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Интуристдихъ галаз рахунар» эсердин бинеда гъакъикъатда хъайи агъвалат эцигун. Сулейманан къамат. Ада вич вири уьлкведин шаир хъунал дамахун. Эсерда халкъарин дуствал ва ватанпересвилин гъиссер. Эсердин кылин фикир.

«Дагъда юргъ» гыкаяда тЕебиатдин шикилар къалурун. Заридин булдалди ранг ядай гафар, гекъигунар ишлемишун. «Дагъда юргъ» пейзаждин эсер тирди ачухарун.

Литературадин илим. Пейзаж.

Расул Гъамзатов. «Лезгияр», «Дурнаяр».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Лезгияр» шиирда дагъустанвийринни гуржийрин арада дуствал, гъуьрмет, муьгъуьббат авайди ачухарун. Шиирдин кылин фикир ва художественный такъатар.

«Дурнаяр» шиирда инсанпересвилин гъиссер. Эсердин художественный къетЕенвилер. Ам манидиз элкъуьн.

Алава кЕелун патал. Р. Гъамзатов. «Маша», «Дуствиликай къиса», «Хуьруьг Тагъиракай гаф».

Мегъамед Атабаев. «Зи асир».

Шаирдин яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Зи асир» шиирда авторди вичин девирдикай ийизвай фикирар.

Алава кЕелун патал. М. Атабаев. «Фурма».

Юсуф Базутаев. «Маса жуьре марф», «Тарар».

Шаирдин яратмишунрикай малуматар.

Шиирра тебиатдин шикилар. Шииррин художественный кьетленвилер ва кьилин фикирар.

Алава келун патал. Ю.Базутаев. «Диде». Шагьвелед Шагьмарданов. «Йиф», «Яргъирушав суьгьбет». Шамил Къазиев. «Хазина».

VII КЛАССДА

Гъахьун.

Литературадикай авай чирвилер гегьеншарун.

Художественный литературадин кьилин предмет инсан тирди ачухарун.

Лезги халкъдин меденият ва эдебият, инанмишвилер ва динар.

ХАЛКЪДИН МЕЦИН ЭСЕРАР

Къисаяр

«Къванцин гада».

Къисада иштиракзавай инсанрин кьилихарни гьерекатар. Къеце патан чапхунчийрин зулумкарвал. Къисада чубан гададин къастунал кевивал, адаз ватан к'ан хьун. Чубан гададин къагъриманвал.

Литературадин илим. Къиса.

Предметрин арада алакъя. Тарих. Къванцин гададин ва 1041-1945-йиарин Ватандин Ч'ехи дяведин игитрин мукъавал.

Эпос

«Шарвили».

«Шарвили» – лезги халкъдин тарихдикай суьгьбетзавай зурба эсер. Шарвили – лезги халкъдин рик' алай игит. Шарвиледи вичин халкъ иранлуйриз харж гуникай азад авун. Гияр шегьер азад авун. Шарвилидин веси.

Литературадин илим. Эпос. Эпический эсер.

Алава келун патал. Дагъустандин халкъарин къагъри-манви-лин манияр: «Парту Патима», «Надир шагь кук'варун» ва «Хочбаракай мани». **Хазран Къасумов.** «Гъар са лезги Шарвили я». **Римма Гъажимурадова.** «Шарвили».

ЛИТЕРАТУРАДИН МАХАР

Зияудин Эфендиев. «Чуьхвер Магьсуб».

Махунин мана, туькГуьр хьун ва кьилин игитар.

Магьсубан къамат: амалар, хесетар ва акьуллувал. Махунин кьилин фикир ва художественный кьетГенвилер. Ам халкъдин махариз мукьва хьун.

Абдул Ражабов. «Къаних вил».

Махунин мана ва кьилин фикир.

«Къаних вил» халкъдин махариз мукьва хьун, абурун арада авай тафават. Махунин чІалан кьетГенвилер.

Литературадин илим. Литературадин махар (чирвилер гегьеншарун).

XVIII– XIX АСИРРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Кьуьчхуьр Саид. «Зи чарх кьулухъ элкьвена».

Шаирдин куьруь биография.

«Зи чарх кьулухъ элкьвена» – зулумкар Сурхай хандиз акси эсер. Адай шаир Аллагьдилаь нарази тирди акун.

Шиирдин чІал, куьгьне хьанвай гафар ва абурун мана.

Шиирдин кьилин фикир.

Алава кІелун патал. Кь.Саид. «Эй, залум цІай». **Мерд Али.** «Виш йисар физ...»

Литературадин илим. Инверсия.

Лезги Агьмед. «Я залум хан».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Я залум хан» – Къ.Саидан вилер акъудай хандиз акси теснифнавай чІал. Лезги Агъмеда шаирдин терев хуьн. Къ. Саданни Л. Агъмедан дуствилин алакъаяр.

Шиирдин къилин фикир ва художественный къетІенвилер.

Предметрин арада алакъа. Урус литература. А. Пушкин яна къейила, М. Лермонтова кхъей шиир. **Аваррин литература.** Ханди шаир дишегъли Анхил Маринан сив цун.

Литературадин илим. Тарих. Дагъустандин халкъарин мукъавал ва стхавал.

Мирзе Али. «ГъикІин?»

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Шиирдин мана, чІал ва художественный къетІенвилер. Къилин фикир.

Алава кІелун патал. М.Али. «Темпел лукІраз меслятар ийир кас». **Сфи-эфенди.** «Яйнахар».

Предметрин арада алакъа. Тарих. XIX асирда Дагъустандин халкъари чпин азадвал патал тухвай женгер.

Алкъвадар Гъасан. «Куьгъне ханлар,

беглер квадрин, элягъин...»

Шаирдин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай малуматар.

Шиирда ханариз, беглериз акси фикирар, шаирди абур квада-руниз эвер гун.

Шиир гъакъикъатдиз мукъва хьун.

Алава кІелун патал. А.Гъасан. «Дустуниз мехъер мубарак».

Литературадин илим. Лирика. Лирикадин эсерар.

Етим Эмин. «Гъарай, эллер!», «Дустариз».

Шаирдин куьруь биография.

«Гъарай, эллер!» шиирда кирамди дуьньядиз гузвай къимет. Е. Эмин дуьньядин гъи крарал рази туштІа, ачухарун. Шиирда диндин векилар беябурун.

«Дустариз» шиирда шаирдин тГалабунар.

Шииррин кьилин фикир ва художественный кьетIенвилер: ранг ядай гафар, гекъигунар, рифма ва ритм.

Алава кIелун патал. Е.Эмин. «ТIварун стхадиз». **Азиз Алем.** «КьетIен заман».

Предметрин арада алакья. ЧIал. Е. Эминан эсерар лезги ва урус чIаларал сад-садав гекъигун.

Литературадин илим. Шиир. Шиират.

СтIал Саяд. «Кавхадиз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Кавха» шиирда девирдин кьайдасузвилер, кавхадин кьамат. Шиирдин чIалан, тукIуьр хьунин кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. С.Саяд. «Садакайни чара хьанач», «Дуьнья тирвал гьарайна за». **СтIал Мислимат.** «Лезгидин тIал», «Шехъзава тар».

Литературадин илим. Лезги шииррин жуьреяр (кьушма, кьасыда, гьезел).

Предметрин арада алакья. Тарих. Алатай девирра дишегълийрин ихтияррикай. **Культура ва адетар.** Мехъерин адетар.

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Дагъустандин халкъарин алатай асиррин литературайрикай авай чирвилер гегъеншарун.

Сукъур Къурбан. «Шиирарни куьрпеяр».

Шаирдин яратмишунрин рехъ.

Шиирда шаирди вичин эсерарни куьрпе балаяр сад-садав гекъигун.

Шиирдин художественный такьатар ва кьетIенвилер. Кьилин фикир.

Алава кIелун патал. С.Къурбан. «3и кIаниди, югъугъ вун».

Мегъамед-эфенди Османов.

«Жумартвал ва намус».

Шаирдин яратмишунрин рехъ.

Шиирда инсандин жумарт ва намус хътин багъа лишанрикай веревирдер.

Шиирдин кылин фикир ва художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. А.Аджиев. Дуствиликай шиирар.

XX-XXI АСИРРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

СтIал Сулейман. «Тербия», «Бязи ахмакъ».

Шаирдин куьруь биография.

«Тербия» ва «Бязи ахмакъ» шиирра инсанриз насигъатар гун. Халкъдин адетар вилив хуьниз айгъам авун.

Шииррин кылин фикирар ва художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. С.Сулейман. «Дагъустан».

Литературадин илим. Лезги шиирар тукIуьр хьуникай малуматар.

Предметрин арада алакъя. Урус литература. СтIал Сулеймананни Максим Горькийдин дуствал.

Нуредин Шерифов. «Самур», «Яру Аскер».

Шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ.

«Самур» шиирда вацIун къамат. Эсердай совет девирдин шикилар акун.

«Яру Аскер» шиирдик квай ватанпересвилин гьиссер. Эсердин кылин фикир.

Эсеррин тукIуьр хьун ва чIалан такъатар.

Алава кIелун патал. Н.Шерифов. «Лежбердиз». **С.Мусайиб.** «Ватан хуьз гъазур я чун».

Предметрин арада алакъя. Тарих. Советрин власть гъалиб хьун ва Яру Аскер тешкилун.

Литературадин илим. Литературадин игит. Къени ва чIуру игитар.

Алибег Фатахов. «Зарбачи Гъасан».

Заридин куьруь биография.

«Зарбачи Гъасан» поэмада карханаяр цIийи машинралди тадаракламишунин, рабочий классдин жергеяр колхозчийрин гьисабдай гегьенш хьунин месэлаяр.

Поэмада сад лагъай пятилеткадин йисара жегъил фяле Гъасанан яратмишунин кIвалах. Рабочийрин дуствилин хизандин уьмуьр. Ада Гъасаназ авур таъсир.

Эсерда тебиатдин гуьзел шикалар. «Огни» заводдин ақунар.

Поэмадин кылин фикир ва чIалан гуьрчегвал.

«Зарбачи Гъасан» лезги ва Дагъустандин шииратда рабочий классдикай теснифнавай сад лагъай чIехи эсер-поэма хьун.

Алава кIелун патал. Гъаким Къурбан. «Асландин рикI авай инсан» повестдай чIукар.

Литературадин илим. Неологизмаяр. Пейзаж. Поэма.

Шагь-Эмир Мурадов. «Ватан», «Къуват хьурай!».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Сад лагъай шиирда ватандин алаатай ва алай девиррин шикалар: кандуда гъуьр авачир, тандал партал алачир, амма суфра ачух я, чилер мублагъ я. Миллетрин дуствилин, стхавилин хизанда. Шиирдин художественный такъатар.

Къвед лагъай шиирда лирический игитдиз аквазвай шикалар, ада халкъдин адет хвена, «Квез къуват хьурай!» гафар тикрарун.

«Ватан» ва «Къуват хьурай!» шииррин мукъавал.

Алава кIелун патал. Ш.-Э.Мурадов. «Зи шадвал», «Экуьн ярар». **Мурадхан Шихвердиев.** «Экв яргъай аквада» повестдай чIук.

Литературадин илим. Композиция ва сюжет. (*Чирвилер гегъеншарун*).

Чепер Касбуба. «Яйлахда». «Гуьзел гатфар».

Чепер Касбубадин шиирра тебиатдин ва зегъметдин шикалар. Эсеррин кылин фикир ачухарунин карда абурун метлеб. Шииррин художественный къетIенвилер.

Алава кIелун патал. Ч. Касбуба. «Веке», «Дагъдин яцар» «Чир жеда квезни».

Шихнесир Къафланов. «Садвал», «Тек тар», «Хайи чил».

Шаирдин яратмишунрин рехъ.

«Садвал» эсердин тема – кӀвале, хуьре, уьлкведа садвилдин чарасузвал. И тема «Тек тар» шиирда давамар хьун. «Хайи чил» шиирдин кьилин фикир – вири уьлкве хайи чил хьун.

Шииррин художественный кьетӀенвилер ва чӀалан такьатар.

Алава кӀелун патал. Ш.Къафланов. «Уьмуьрдал вун ашукь ятӀа», «Мукъаят хьухъ, инсанар!»

Межид Гъажиев. «Са булагдай яд хъвайибур»
повестдай чӀукар.

«Са булагдай яд хъвайибур» повестда Ватандин Чехи дяведин йисар кьалурун. Фронтдин далу пата рабочий классдин дурумлу зегьмет, адаз гележегдин фялейри, ФЗО-да кӀелзавай жегьилри, куьмек гун. Заводди цӀай кьун, ам хкадарунин карда аялрин игитвал.

Повестдин тема ва месӀаяр. Кьилин кьаматар: Мамед, прораб Петрович ва мсб.

Повестдин кьилин мана, композиция ва художественный кьетӀенвилер.

Литературадин илим. Гьикаят. Гьикаятдин жанраяр.

Алава кӀелун патал. Байрам Салимов. «Чуьнгуьрдикай риваят».

Литератураин илим. Риваят.

Якъуб Яралиев. «Агалай сандух».

Заридин яратмишунрин рекьикай малуматар.

«Агалай сандух» гьикаяда халкъдин уьмуьрдин шикилар. Аминатан, Рустаман ва Эминан кьаматар.

Гьикаядин кьилин фикир, композиция ва чӀалан такьатар.

Алава кӀелун патал. Я.Яралиев. «Ругъва яцраз туьмериз».

Назир Мирзоев. «Цацар алай цуьк»
повестдай чӀук.

Заридин уьмуьрдикай малуматар.

«Цацаралай цуьк» повестдин тема ва кылин месэла. «Авай са руш» члукуна Гьамидадин кьамат. Члалан кьетленвилер.

Литературадин илим. Повесть. Повестдин жанрадин жуьреяр.

Буба Гьажикьулиев. «Заз эвера» повестдай чукар.

Повестда гьакьбисагь зегьмет. Эсерда авторди эцигнавай месэлаяр.

Повестдин художественный кьетленвилер.

Алава келун патал. Б. Гьажикьулиев. «Гьетер».

Жамидин. «Арада затл аваз хьуй», «Мугьман
клевалин абур я»

Шииррин мана-метлеб. Кирамди зарафатдин ва ягьанадин яшайишда дуьшуьш жезвай члуру адетар, кылихар ва дуьшуьшар кьалурун ва абурал хьуьруьн.

Кичибег Мусаев. «Зи халкъ», «Кьизилгуьлрин
дередин руш».

«Зи халкъ» шиирда лезги халкъдин кьамат. «Кьизилгуьлрин дередин руш» шиирда тебиатдин шикилар ва лирикадин игитдин гьиссер.

Алава келун патал. Кичибег Мусаев. «Кланда заз куьн, инсанар!»
Т.Агьмедханов. «Ава Ватан кланидахь».

Расим Гьажиев. «Диде ва дагьлар»
повестдай чукар.

«Диде ва дагьлар» повестда Ватандин Чехи дяведин йисарин четин гьалар: каш-мекь, етимар.

Повестдин кылин игитрин, дидединни гададин, кьаматар.

Эсердин кылин фикир, композиция ва члал.

Алава келун патал. Казим Казимов. «Дяведин йисарин аялар» (эседай чукар). **Пакизат Фатуллаева.** «Уьзуьмчи руш», «Дидедиз». **Саидмет Самур.** «Лезги мехьер».

Литературадин илим. Эссе.

Абдуселим Исмаилов. «Къулан вацI» .

Шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин рекьикай малуматар.

«Къулан вацI» шиирда Самур вацIун шикилар виликдай ва гила. Шиирдин кьилин тема – кьве чкадал пайнавай лезги халкъдин кьисмет.

Шиирдин художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. Абд.Исмаилов. «Хайи кIвализ мугьманвилиз».

Шабатов Ш. «Илиф Макъаз».

Литературадин илим. Шииратдин ва гьикаятдин эсеррин арада авай тафаватрвилер.

Къафланов Зульфикъар. «Хуьруьн нуькI».

«Хуьруьн нуькI» шиирда хайи ватан кIан хьунин гужлу гьиссер. Шиир манидин жуьреда кхьин: адан везин, художественный такьатар ва кьилин фикир.

Алава кIелун патал. Зульфикъар. «Зи рагарни, зи дагьларни...» **Майрудин Бабаханов.** Умуьрдикай шиирар. **Азиз Мирзебегов.** «Гарун мани». **Агьмедпашаева Саират.** Рубаияр.

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Дагъустандин халкъарин XX асирдин литературайрикай авай чирвилер гегьеншарун.

Мегьамед Хуршилов. «Сулак шагьид я»

романдай чIукар.

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Сулак шагьид я» романдин мана, композиция ва сюжет.

«Муькъвел алай чукIул» кьиле кьаравулди авур суьгьбет. Класрин арада авай зидвилер артух хьунин себеб. Девлетлуйри инсафсузвилелди кесибар истисмар авун.

Сулак вацIал кьизгьин ягьунар кьиле фин. Инкъилабчи Омаран кьамат. Адан таьсирдик кесибрин классовый кьатIунар хцн хьун. Абур девлетлуйрин аксина сифте женгиниз кьарагьун.

Романдин къаматар, художественный такъатар ва кылин фикир.

Литературадин илим. Художественный литературадин кылин жинсер: эпос, лирика ва драма.

АбутАлиб Гъафуров. «Зи уьмуьр».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Зи уьмуьр» эсерда шаирдин уьмуьрдин шикилар, аялрин кесиби ва гишин яшайиш. Абурун диде-бубайри пачагъдин Россияда лукIвиле кIвалахун.

Инкылабдилай гуьгъуьниз шаирдин уьмуьр дегиш хьун. «Зи уьмуьр» эсердин художественный такъатар ва кылин фикир.

Предметрин арада алакьа. Тарих. Дагъустандин писателрин сад лагъай съезд. «Дагъустандин халкъдин шаир» тIвар гайи сифте шаирар.

Багъадин Митаров. «Дустариз хабар це».

Шаирдин яратмишунрин рехъ.

Шиирда чи гуьзел Ватан фашистрин чапхунчийрикай хуьзвай кьегъалрин къаматар. Чун гъалиб жедайдахъ шаирдин инанмишвал.

Шиирдин кылин фикир ва чIалан такъатар.

Алава кIелун патал. МутIалиб Митаров. «ЧIехи стхадикай баллада».

VIII КЛАССДА

Гъахьун.

У111 классда хайи литературадин тарихдин курс чириз башламишзва.

Халкъдин мецин эсерар ва литература. Литература ва тарих Литература ва илим. Милли литература вилик фейи рекъер-хуьлер ва девирар.

Лезги литературадин сифте кылер.

Лезги халкъдин мифология ва динар. Мецин эсерар ва литература.

Меденият ва эдебият вилик финикай малуматар. Алпани-станда кIел-кхьин ва литература

Давдакъан яратмишунар.

Тебии илимар гегъенш хьун.

Къавкъазда ислам тесникъ хьун. Лезги литература къецепатан чӀаларал (араб, фарс ва туьрк) тесниф хьун.

Низами Генжевидин яратмишунар: «Искандер-наме», «Лейли ва Межнун» ва мсб.

Тарихдин эсерар: «Дербент-наме», «Ахцегъ-наме», «ЦӀахур-наме», «Дагъустандин тарих» ва мсб.

Алава кӀелун патал. А.Къардаш. «Низами».

XIV–XV АСИРРИН ЛИТЕРАТУРА

Куьре Мелик. «Гъамнша хьухъ викӀегъ, къегъал»,
«Вун бахтунин рекъе хьухъ».

Шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин рекъикай малуматар.

«Гъамиша хьухъ викӀегъ, къегъал» ва «Вун бахтунин рекъе хьухъ» шиирра гележегдин несилриз насигъатар.

Шииррин туькӀуьр хьун, чӀалан такъатар ва къилин фикирар.

Литературадин илим. Лирика ва лирикадин жуьреяр.

Алава кӀелун патал. К. Мелик. Бейтер.

Миграгъ Къемер. «Кузава, лагъ, гум акъатиз».

Шаирдин уьмуьрдикай куьруь малуматар.

«Кузава, лагъ, гум акъатиз» шиирдай дагъви дишегълидин гъиссер, муьгъуьббат, къисмет акун. Шиирдин художественный къетӀенвилер ва къилин фикир.

Алава кӀелун патал. М.Къемер. «Ишехъ, Къемер, чуьнгуьрд симер».

XVII–XVIII АСИРРИН ЛИТЕРАТУРА

XVII– XVIII асирра литературада дидедин чӀалал теснифзавай эсеррин къадар артух хьун. Абура инсанпересвилин, азадвилехъ ялунин фикирар гегъенш къун. Ханариз, беглериз, истисмарчийриз акси фикирар гужлу хьун. И девирдин бажарагълу шаирар (Чепиви Навруз, Мазали Али, Ихрек Режеб,

Къуьчхуьр Саид, Лезги Агьмед ва мсб). Абурун насигьатдин ва лирикадин эсерра социальный терефар.

Чепиви Навруз. «??????...»

Къуьчхуьр Саид. «Агьадиз», «Мани лагь, ашукь!»

Шаирдин куьруь биография.

«Агьадиз», «Мани лагь, ашукь!» шииррин къилин фикирар. Абур туькӀуьр хьунин къетӀенвилер.

Кь. Саидан яратмишунрин художественный къетӀенвилер, тарихдихь галаз авай алакьа.

Алава кӀелун патал. Кь.Саид. «Алатна».

Предметрин арада алакьа. Тарих. Дагьустандин XVIII асирдин тарихдикай малуматар. **Чал.** Кь.Саидан эсерар лезги ва урус чӀаларал сад-садав гекьигун.

Литературадин критика. Гь. Гашаров. Къуьчхуьр Саидакай.

XIX АСИРДИН ЛИТЕРАТУРА

XIX асирдин литературада халкъ азад авуниз талукь фикирар ва гьиссер гужлу хьун.

Дагьустандин халкъари азадвал патал чӀугур женгер ва литература.

Ярагь Мегьамед ва адан шиират: «Стхадиз», «Ахцегь Мирзе Алидиз» ва мсб.

Мирзе Али. «Кьеледай», «ЗатӀ туш».

Шаирдин куьруь биография.

Шииррин темаяр, эцигнавай, месэлаяр ва художественный къетӀенвилер.

Мирзе Али – алим.

Алава кӀелун патал. Сфи-эфенди. «Секинсуз Ярагь Мегьамедаз», «Эренлер».

Предметрин арада алакьа. Тарих. Дагьустандин халкъари чпин азадвал патал чӀугур женгер.

Етим Эмин. «Бахтсузвал», «Къавумдиз».

Шаирдин куьруь биография.

Етим Эмин – лезгийрин XIX асирдин литературадин лап бажарагьлу шаир.

Эминан лирика. Халкъдин ацукьун-къарагьун къалурзавай шиирар («Бахтсузвал», «Къавумдиз» ва мсб.). Шаирди классрин арада авай зидвилер ва женг, пачагьдин сиясатдиз акси гьерекатар къалурун.

Е.Эминан эсеррин художественный къетIенвилер: чIал халкъдиндаз мукьва хьун, шииратдин жуьрейрин девлетлувал, рифмайрин дуьзгуйнвал, шиирар къушма уьлчмедал кхьин.

Е. Эминан девирдин шаирар: Етим Мелик, Гъанидин Эмираслан ва мсб.

Алава кIелун патал. Е.Эмин. «Гъасан-эфендидиз», «Акваз кIан я».

Литературадин илим. Лирикадин жанраяр: общественно-политический, философский, муьгьуйббатдин ва маса лирика.

Предметрин арада алакьа. Искусство. Художник А. Азизова чIугунвай Етим Эминан шикилар. Скульптор Гъ. Гъайбатова теснифнавай шаирдин гуьмбет. **Музыка.** Лезги композиторри Е. Эминан чIалариз теснифнавай авазар.

Мазали Али. «Хандиз», «Намерддиз».

Шаирдин куьруь биография.

Шаир хандиз, адан гъахьсуз гьерекатриз акси экъечIун. Эсердин лирический игитрин къаматар. «Хандиз» шиирдин чIалан такьатар ва килин фикир.

«Намерддиз» эсерда ахлакъдин месэла гьялун. Шаирдин намерд инсандиз гузвай къимет. Шиирдин художественный къетIенвилер.

Алава кIелун патал. М. Али. «Жемятдиз», «Фатмадиз».

Литературадин илим. Художественный къамат (*чирвилер гегьеншарун*).

Алкьвадар Гъасан. «Абумуслимаз кагъаз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Шиирда 1877-йисан бунтарин вахтунда урус генералрин зулум: хуьрер чукIурун, бунтчийриз жазаяр гун. Бунтарин вахтунда къачагьри халкъ тарашун. Шиирдихь тарихдин рекъай авай метлеб. Художественный къетIенвилер.

Алава кѐлун патал. А. Гъсан. «Азадвал». Н.Шерифов. «Гъсан-эфендидикай къве гаф».

Ахцегъ Гъжи. «Баку», «Гуьлемет».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Баку» шиирда капиталист шегъердин къамат. Рабочий классдин къаматдин эсерлувал. Шиирдин чІалан гуьрчегвал.

«Гуьлемет» шиирда зарафат ва хъвер. Эсердин художественный къетІенвилер.

Алава кѐлун патал. А. Гъжи. «Кесибдиз».

Предметрин арада алакъа. Тарих. Алатай девирдин шаиррин эсеррай аквазвай шикалар чи йикъарив гекъигун. Дагъустандин халкъарин дуствал.

Малла Нури. «Гъурбат», «Дуьньядиз».

Шаирдин куьруь биография.

Шииррин темаяр, эцигнавай месэлаяр ва къилин фикирар.

Малла Нуридин эсеррин художественный къетІенвилер.

Литературадин илим. Философиядин лирика (*чирвилер гегъеншарун*).

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРА

Алатай асиррин литература.

Алатай асирра Дагъустандин халкъарин литератураяр вилик фин. Гъакъикъат дуьз къалурун ва азадвал кІан хъунин гъиссер гужлу хъун. Бажарагълу векилрин (Къ. Мирзе, М. Агъмед, И. Алигъажи ва мсб.) яратмишунрин темаяр, къилин месэлаяр ва художественный къетІенвилер.

Къалухъ Мирзе. «Хандиз жаваб».

Шаирдин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай малуматар.

Шиирда девлетлуйри уьзденрин чилер къун. Халкъдин наразивал. Девлетлуйрин гъахъсузвал ва къанихвал.

«Хандиз жаваб» шиир тесниф авуналди шаирди вич кесибрин терефдар тирди къалурун.

Шиирдин художественный такьатар ва кьилин фикир.

Литературадин илим. Уьмуьрдин гьакьикьат ва художественный кьундарма.

Мунги Агьмед. «Шаир ва фекьи».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Шаирди вичин девирдин адетар: садбур кеф-кефина, муькуьбур гишила яшамиш хьун русвагьун. Муьгьуьббатдикай ч'алар теснифзавай шаирни халкь авамвиле хуьзвай фекьи сад-садаз кьаншар эцигун.

Шиирдин кьилин фикир.

Алава к'елун патал. М. Агьмед. «Жегьил кьубачивийрин мани».

Литературадин илим. Реализм.

Инхови Алигьажи. «Гишин жанавулар хьиз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Гишин жанавулар хьиз» шиирда дагьви лежберрин агьур яшайиш кьалурун. Тухумда, хзанда агьавалзавай вагьши кьанулар.

Шиирда етимрин сивихь галайди незвай мукьва-кьилийрин кьанихвал, инсафсузвал негьун. Бязи фекьи-фахрадиз кьве чин алай суьгьбетар, гьерекатар хас тирди ачухарун.

Алава к'елун патал. М.Алигьажи. «Камаллу мислятар».

XX АСИРДИН ЛИТЕРАТУРА

1917–1941-йисарин литература.

Октябрдин инкьилаб ва Советрин девирдин лезги литература арадал атун.

Советрин девирдин лезги литературадин бине кутур зарияр: С. Сулейман, Х. Тагьир, Н. Шерифов, А. Фетягьов, ва мсб. Абурун эсерра хайи ватан, халкь азад хьунал шадвал авун.

Лезгийрин советрин литература ц'ийи жанрайралди (гьикая, повесть, шиирралди кхьенвай роман, пьеса ва мсб.) девлетлу хьун.

Литературадин критика (Гь. Гьажигьегов, М. Гьажиев ва мсб.) арадал атун.

Лезги шаирринни гьикаятчийрин эсерра колхозар тешкил хьунин тема. Рабочий классдиз талукь эсерар.

Литературадин илим. Литературадин илим. Литературадин критика.

СтIал Сулейман. «Кафкъаз»,
«Гьарда вичикай хан ийида».

Шаирдин куьруь биография.

«Къафкъаз» шиирда девирдин шикилар гун. Шиирдин художественный кьетIенвилер ва чIалан такьатар.

С. Сулейман – насигьатдин чIаларин устад. Сатирадин чIаларин кьетIенвилер («Гьарда вичикай хан ийида»).

Предметрин арада алакья. Искусство. Х. Аскар-Сарыджади ва Гь. Гьайбатова теснифнавай. С. Сулейманан гуьмбетар.

Гьажибег Гьажибегов. «Адетрин кьармахра».

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Адетрин кьармахра» пьесадин мана, кьилин фикир ва художественный кьетIенвилер. Пьесада куьгьне адетар русвагь авун.

Гь. Гьажибегов – критик ва общественный деятель.

Алава кIелун патал. Нуредин Шерифов. «Дяве кIанид амукьда тек», «Гележегдин несилриз».

Предметрин арада алакья. Культура ва адетар. Халкьдин куьгьне ва цIийи адетар.

Алибег Фатахов. «Бубадин веси».

Заридин куьруь биография.

«Бубадин веси» гьикаяда Дадашан, Гуьлбичедин, Мегьамед-эфендидин, Жаферан ва Сеферан кьаматар. Бубадин садакья гайила, кIвалин майишат чукIун. Дадашан хизанди чIугур азабар. Куьгьне адетриз акси женг тухунин карда гьикаядин метлеб.

Алава кIелун патал. А. Фатахов. «Газет».

Литературадин критика. А. Агъаев. Алибег Фатаховакай.

Ватандин Чехи дяведин йисарин литература.

Ватандин дяведин йисарин (1941-1945) литературадин векилар: Х. Тагъир, С. Мусайиб, А. Муталибов ва мсб. Абурун эсерра дяве негъ авун. Ватандин къагъриман рухвайринни рушарин гъиссер, руьгъ ва къаматар ачухарун.

Хуьруьг Тагъир. «Гъавадин пагъливан».

Шаирдин куьруь биография.

Х. Тагъиран яратмишунра Ватандин Чехи дяведин тема. Советрин Союздин Игит Валентин Эмироваз бахшнавай поэма. Летчик Эмирован къегъалвилин, Ватандал рикI хьунин, фашистриз акси яз тухвай женгера адан игитвилин тариф авун.

Игитдин къамат, ам ачухарнавай такъатар.

Поэмадин художественный къетIенвилер, адай шаирдин устадвал акун.

Алава кIелун патал. Х. Тагъир. «Къегъал хьухъ Ватандин!» **Забит Ризванов.** «Къелечидин шад югъ» повестдай чIук.

Предметрин арада алакъя. Тарих. Советрин Союздин Игитрикай суьгъбетар. **Музыка.** Х. Тагъиран чIалариз лезги композиторри теснифнавай авазар.

Абдул Муталибов. «Элжекар».

Шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ.

«Элжекар» поэмадин тема, композиция ва чIал. Ватан хуьзвай лезги аскердин къамат.

Дяведа телеф хъайи шаиррин (С. Мусайиб, Б. Султанов ва мсб.) эсерар.

Алава кIелун патал. А. Муталибов. «Мелик бубадикай къаравилияр».

Дяведилай гуьгъуьнин йисарин литература

Зияудин Эфендиев. «ЯркIижуван руш».

Заридин уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ.

«ЯркИжуван руш» гьикаяда дишегьлидин кьисмет: виликдай ва Советрин девирда.

Гьикаядин композиция, кьилин кьаматар ва художественный кьетIенвилер. Чалан такьатар.

Алава кIелун патал. З.Эфендиев. «Гьуьлуьн лепеяр» (*повестдай чукар*).

Назир Агьмедов. «Кьве рикIин хиялар».

Заридин уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ.

Гьикаяда кьарагьарнавай кьанажагьдин важиблу месэла. Гуьлуьшанан ва Назиман кьаматар.

Гьикаядин кьилин фикир ва художественный кьетIенвилер.

Предметрин арада алакьа. Культура ва адетар. Халкьдин адетар ва ацукьун-кьарагьун художественный литературада.

Алава кIелун патал. Абдул Фетягь. «Кьуншияр».

Абдуллагь Искендеров. «Самур»

романдин 1-кьабдай кьилер.

Заридин уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ.

«Самур» роман – кьве романдикай ва пуд кьабдикай ибарат тарихдин чIехи эсер.

Романдин сад лагьай кьабда Октябрдин инкьилабдила вилик йисара лезги халкьдин залан уьмуьр кьалурун. Девлетлуйри кесибрин чилер кьакьудун. Диндин векилрин гьакьсузвал. Мурсалан, Рамазанан ва Ширинан кьаматар. Романдин сюжет, композиция ва чIал.

Предметрин арада алакьа. Тарих. Октябрдин инкьилаб хьунин себебар.

Алава кIелун патал. Гьаким Кьурбан. «Кьурухчи» (*повестдай чукар*).

Жамидин. «Са чIехида авур амал», «Хзандин адет»

Шииррин мана-метлеб, абур тукьIуьр хьун. Шаир нел ва квел хьуьрезватIа, ачухарун. Хьуьруьнин ва русагьдин кьуват.

ДАГЬУСТАДИН ХАЛКЬАРИН ЛИТЕРАТУРА

XX асирдин литература.

Дагъустандин халкъарин литератураяр XX асирда цийи дережадиз хкаж хьун. Цийи жанрияр (поэма, повесть, роман ва мсб.) арадал атун. Эсеррин темаяр ва хкажзавай месэлаяр гегьенш хьун. Милли литературайрин бажарагълу векилрин (М. Чаринов, Х. Авшалумов, А. Сулейманов ва мсб.) эсеррин художественный къетленвилер.

Муьгъуьдин Чаринов. «Бубадин ватан».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Шиирда лирический игитдиз бубадин ватан дериндай кІан хьун. Ватан гзаф кІандайвиляй адан тІебиатни гьакъван гуьрчег акун.

Алава кІелун патал. М. Чаринов. Муьгъуьббатдин чІалар.

Хизгил Авшалумов. «Зи душман зи къунши я».

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Гьикаяда инсанрик квай чІуру хесетар: зегьмет такІан хьун, алишверишдал машгъул хьун негьун.

Гамбаранни Сары-Самадан къаматар.

Гьикаядин художественный къетленвилер: игитди вичи-вич пислемишун, мисалар ишлемишун ва мсб. Гьикаядин кьилин фикир ачухарунин карда ягъанатдинни зарафатдин метлеб.

Литературадин илим. Хъвер, зарафат, ягъанат (*чирвилер гегьеншарун*).

Абдул-Вагъаб Сулейманов. «Ганиш»,

«Пакаман хийрар».

Шаирдин куьруь биография.

Шииррин темаяр, кьилин фикирар ва художественный къетленвилер. Ватанпересвилин ва инсанпересвилин гьиссер.

Алава кІелун патал. А.-В. Сулейманов. «Жувакай», «Гъуниб».

Муаллимди ва аялри хкягъай эсерар чирун.

IX КЛАССДА

Гъахъун.

Художественный литература ва илимдин литература. Художественный литература ва искусство.

XX АСИРДИН ЛИТЕРАТУРА

1960-1985-йисарин литература.

Лезгийрин литература 1960–1985-йисара вилик фин: печат-дай акъатай чЛехи эсерар ва абура къарагъарнавай месэлаяр.

Лезги литературадиз стха халкъарин литературайрин таъсир. Урус литературадихъ галаз авай алакъяар.

Лезги литературадин халкъчивал ва адан бажарагълу векилар (Къ. Межидов, Ш.-Э. Мурадов, А. Агъаев, З. Ризванов, А. Саидов, М. Гъажиев, И. Гъуьсейнов, Жамидин, А.Алем ва мсб.).

Лезги литературадин милли терефар. Адан эсеррай алатай ва алай девирар акун. Лезги литературади къанажагълу инсан тербияламишун.

Шагъ-Эмир Мурадов. «Рагъ», «Зул гъарай».

Шаирдин куъруь биография.

«Рагъ» – лирикадин поэма, адан композиция ва къилин фикир. Поэмадин къилерин («Рагъ алукуьун», «Рагъ къун» ва мсб.) мана, художественный къетГенвилер ва вири эсердин къилин фикир ачухарунин карда метлеб.

«Зул гъарай» поэмада тГебиатдин ва зегъметдин шикилар. Зегъметчи инсанрин къаматар.

Алава кГелун патал. Ш.-Э.Мурадов. «Вуч кими я?», «Ашукъ я», «Сулейманан уьмуьрдикай».

Предметрин арада алакъя. Музыка. Ш.-Э. Мурадован чЛалариз лезги композиторри теснифнавай манияр.

Литературадин илим. Аллитерация ва антитеза.

Къияс Межидов. «Дагълар юзазва» повестдай чӀукар.

Заридин куьруь биография.

Къ.Межидов - тӀебиатдикай кхьенвай эсеррин устад.

«Дагълар юзазва» повестдин тема ва къилин месэла. Саламатан къамат, ам кирамди ачухарнавай къайда. ЧӀалан такъатар.

Литературадин илим. Повесть (*чирвилер гегьеншарун*).

Агъед Агъаев. «Лезгияр» романдай чӀукар.

Заридин куьруь биография.

Романда 50–60-йисара лезги халкъдин уьмуьр къалурун. Къилин игитрин (Шагьмарданов, Мусаев, Нигер, Шапери) къаматар. Гъялзавай месэлаяр. Романдин къилин фикир ва художественный къетӀенвилер.

А. Агъаев – критик ва алим.

Литературадин илим. Художественный эсердин чӀал (*чирвилер гегьеншарун*). Роман. Литературадин тип ва умуми къамат.

Алирза Саидов. «Уста Идрис» поэмадай чӀук.

Шаирдин куьруь биография.

Поэмадин къилин фикир. Уста Идрисан къамат. Поэма туькӀуьр хьунин къетӀенвилер. ЧӀалан такъатар. Ритмдин ва рифмдин къетӀенвилер.

Алава кӀелун патал. А.Саидов. «Дидедин къисас», «Рекъера».

Литературадин илим. Поэмайрин жуьреяр.

Литературадин критика. Гъ. Гашаров Алирза Саидовакай.

Межид Гъажиев. «Ирид къаш» повестдай чӀукар.

Заридин куьруь биография.

Повестдин метлеб. Гитлеран чапхунчийрихъ галаз дяведа советрин халкъарин садвал, дуствал. Тамаман къамат. Повестдин художественный къетӀенвилер.

Байрам Салимов. «РикӀикай риваят».

Шаирдин яратмишунрин рехъ.

«РикIикай риваят» ва «Бармакдикай риваят» эсеррин кылин фикирар ва художественный кьетIенвилер. Дагъустандин тарихдихъ галаз алакьада хьун.

Алава кIелун патал. Б.Салимов. «Манидикай риваят», «Бармакдикай риваят». **Къ. Къелентеров.** Сатирадин чIалар.

Предметрин арада алакьа. Музыка. Лезги композиторри Б. Салимован чIалариз теснифнавай авазар.

Асеф Мегъман. «Ватан я зи».

Шаирдин яратмишунрин рекъ.

А.Мегъман гъезелар: абурун мана-метлеб, художественный кIетIенвилер.

А.Мегъман – композитор.

Литературадин илим. Гъезел.

Абдулбари Магъмудов. «Веси» повестдай чIукар.

Заридин яратмишунрин рехъ.

«Веси» повестдин тема, сюжет ва кылин игитар. Сайдумованни Камалован къаматар.

Къаридин веси. Милициядин къуллугъчийрин секинсуз зегъмет. Повестдин чIал. Эсердин кылин мана ачухарунин карда диалогрин метлеб.

Литературадин илим. Гъикаятдин эсерар (*чирвилер гегъеншарун*).

Предметрин арада алакьа. Культура ва адетар. Бубайрин весияр ва абурун метлеб.

Ибрагъим Гъуьсейнов. «Къванер».

Шаирдин яратмишунрикай малуматар.

Ватандин Чехн дяведин йисара халкъдин ватанпересвал. Селиман къамат. Поэмадин кылин фикир ачухарун патал къванерин метлеб. Фашистрин жасусдин фикир кылиз акъат тавун.

Поэмадин туькIуьр хьун, чIалан такъатар.

Литературадин илим. Шииратдин эсерар. (*Чирвилер гегъеншарун*).

Жамидин. «Куьмекда чна», «Валай кІани дуст авач»,
«Тарифри алдатмишна».

Шаирдин яратмишунрикай малуматар.

«Куьмекда чна», «Валай кІани дуст авач», «Тарифри алдатмишна» шиирра зарафатдин ва ягъанатдин куьмекдалди куьгъне адетар, инсанрик квай чІуру хесетар негъ авун.

Жамидинан эсеррин художественный кьетІенвилер.

Алава кІелун патал. Жамидин. «Адет ава дагълара».

Литература илим. Хъвер, зарафат, ягъанат. (*Чирвилер гьекикарун*).

Азиз Алем. «Суйгъуьрдин ялав». «Рекъикай поэма».

Шаирдин яратмишунрин малуматар.

«Суйгъуьрдин ялав» шиирда шаирдиз экуь дуйнья сад ийизвай ва вири эллер шад ийизвай дуствилини ялав кІан хъун.

«Рекъикай поэма» эсерда шаирдин веревирдер. Шиирдин къурулуш ва чІалан такъатар.

А. Алеман шииратдин художественный кьетІенвилер. Цийи жанраяр, жанрайрин жуьреяр.

Литературадин илим. Памфлет, сайта, сюжет, триолет.

Алава кІелун патал. А.Алем. «Самур вацІ», «Вахтунин гуьзгуь».

Гъаким Къурбан. «Ракъинин муг» романдай чІукар.

Заридин яратмишунрин рехъ.

«Ракъинин муг» роман-трилогиядин сад лагъай ктабдин тема – лезги халкъди азадвал патал асирралди женг чІугун.

Романдин кылин игит Сфи-эфенди суьргуьндай хтун. Адан къамат. Жемьатднн гъал-агъвал ва ацукъун-къарагъун. Сфи-эфендиди хуьре медреса ачухун.

Романдин кылин фикир, композиция, художественный кьетІенвилер ва чІал.

Литературадин илим. Роман ва романрин жуъреяр.

Алава кӀелун патал. Фейруз Бедалов. «Миф» романдай чӀукар.

Предметрин арада алакья. Тарих. XIX асирдин эхирда Дагъустандин хуърерин гьал; лезги фяле синиф арадал атун.

Ханбиче Хаметова. «СтӀал ва кьван» поэмадай чӀукар.

Шаирдин яратмишунрикай малуматар.

«СтӀал ва кьван» поэмадин кьилин кьаматар. Поэмадин кьилин фикир ачухарунин карда художественный такьатрин метлеб.

Х. Хаметовадин муьгьуббатдин лирика.

Алава кӀелун патал. Х.Хаметова. «Туракь гьетерин марф». **Седакьет Керимова.** «Жуванбуруз чар». **Саират.** Рубаияр.

Предметрин арада алакья. Музыка. Лезги композиторри Х. Хаметовадин чӀалариз теснифнавай авазар.

Арбен Кьардаш. «Халкъдин чин», «Алпан».

Заридин уьмуьрдин рекьикай малуматар.

«Халкъдин чин» шиирда хайи халкъдин кьадар-кьисметдикай шаирдин фикирар.

«Алпан» шиирда халкъдин кьисметдикай фикирар.

Шииррин художественный такьатар.

Алава кӀелун патал. А. Кьардаш. «Юнгьва», «Гьайванхана», «Уьмуьрдин чар». **Муьзеффер Меликмамедов.** Ватандикай шиирар.

ДАГЪУСТАДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРА

XX асирдин 2-паюна Дагъустандин халкъарин литератураяр мадни вилик фин ва девлетлу хьун. Милли литературайрин бажарагьлу векилрин (Р. Гьамзатов, А. Абу-Бакар, М. Атабаев, М.-З. Аминов, Ф. Бахтиев, С. Увайсов ва мсб.) эсеррин художественный кьетӀенвилер.

Расул Гьамзатов. «Эхиримжи кьимет».

Шаирдин куьруь биография.

«Эхиримжи кьимет» поэмада инсанрин кьисметар ва кьаматар.

Поэмадин кьилин фикир, кьаматрин тахсирлувал ва кьетIенвал. Поэмадин композиция ва чIал.

Предметрин арада алакьа. Искусство. Р. Гьамзатован эсерар сегьнеда.

Предметрин арада алакьа. Искусство. «Дагъви дишегъли» балет. «Чи Расул» документрал бинелу фильм. **ЧIал.** Р. Гьамзатован эсерар лезги ва урус чIаларал сад-садав гекъигун.

МутIалиб Митаров. «Устад» поэмадай чIукар.

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Устад» поэмада дагъви дишегълийрин зегъмет, халичаяр хрунин карда абурун устадвал, халкъдин тарихдихъ галаз алакьа.

Перидин кьамат. Ада халкъдин чешнейрик вичин пай кутун, абурун гуьзелвал, рангарин девлетлувал хкажун. Адет хьанвай рекьер, амалар туна, вичин жнъгьирар, кьетIенвилер жагъурун.

Поэмада тебиатдин шикилар, кьилин игитдин кьамат ачухаруни карда абурун метлеб.

ЧIалан кьешенгвал, художественный такьатрин девлетлувал.

«Устад» поэмадин кьилин фикир. Халкъдин милли искусство хуьниз, ам давамар авуниз ва артмишуниз эвер гун.

Предметрин арада алакьа. Искусство. Лезгийрин халичаяр ва Испикрин кьапар.

Агьмедхан Абу-Бакар. «Даргийрин рушар» повестдай чIукар.

Заридин уьмуьрдинни яратмишунрин рехъ.

Повестда дарги рушарин кьаматар: Насибатан, Ашурадин, Къистаманан... мураддин михъивал; агалкъунралди кIелун, вири четинвилерай экъечIун; хайи халкъдиз хийир гуз алахъун.

Советрин девирда дагъви рушаривай чпин кьисметар рикIиз кIанивал гьялиз хьун.

Повестда советрин гьакьикъатдин шикилар, эсердин художественный кьетIенвилер ва кьилин фикир.

Предметрин арада алакьа. Кино. А. Абу-Бакар. «Цифер цавалай алатзава», «Адам ва Гъава».

Литературадин илим. Художественный эсердин кIалуб (*чирвилер гегьеншарун*).

Сугъури Увайсов. «Инсан». «Девлет». «Раб».

Шаирдин куьруь биография.

С. Увайсован шииррин мана, кьилин фикирар ва художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. Адам Адамов. «Зи девлет», «Сулейман», «Улучара».

Кхьинрин кIвалах.

Феликс Бахшиев. «ЦIай кьун» повестдай чукар.

Писателдин яратмишунрин рехъ.

«ЦIай кьун» повестда чи девирдин инсанрин къанажагьлу ва фендигар гьерекатар, ниятар ва гьиссер. Кьилин игит Амалбеган къамат.

Повестдин кьилин фикир ва художественный кьетIенвилер.

Литературадин илим. Шиират, гьикаят, драма (*чирвилер гегьеншарун*).

Алай девирдин шиират

Алай девирдин лезги шиират, адан тематика ва проблематика. Ватандиз ва халкъдиз вафалувал, инсанпересвал ва ватанпересвал. Дяведиз аксивал.

Алай девирдин шииратдин векилар (С.Мислимаат, Б. Салимов, И. Гьуьсейнов, А. Рашидов, Ж. Мурадалиев, С. Саидгьасанов, А. Алем, Х. Хаметова, М. Жалилов, М. Меликмамедов, М.Алимов, Абд. Исмаилов, П. Фатуллаева, Ф. Нагьиев, С. Керимова, З. Къафланов, А. Камилов, Ш. Шабатов, А. Къардаш, Саират, М. Бабаханов ва мсб.) ва абурун кьилин эсерар.

Жанрайрин жигьетдай алай девирдин шииратдин жуьреба-жуьревал ва девлетлувал, цIийи жанраяр (баллада, сонет, триолет ва мсб.) тестикь хьун.

Хъвер, зарафат ва ягъанат. Абуру уьмуьрдин кимивилер русвагъ хун ва цӀийикӀа туьхкӀуьр хъийиз куьмек гун.

Алай девирдин гьикаят

Алай девирдин лезги гьикаятдин тематика ва проблематика. Ватандиз ва халкъдиз вафалувал. Инсанпересвилин ва ватанпересвилин гьиссер.

Алай девирдин гьикаятдин векилар (А. Магьмудов, Н. Мирзоев, К. Казимов, Гь. Къурбан, Н. Шихнабиев, Ф. Бедалов, М. Ведих, М. Садикъ ва мсб.) ва абурун эсеррин жуьреба-жуьревал. Лезги гьикаятда повестди ва романди мягъкем чка къун.

Алай девирдин драматургия

Алай девирдин лезги драматургия, адан тематика ва къилин месэляяр.

Драматургиядин векилар (Б. Багъишев, А. Магьмудов, И. Гъуьсейнов, Ж. Мурадалиев, Абд. Исмаилов, Ф. Бедалов ва мсб.) ва абурун къилин эсерар.

Муаллимди ва аялри хкъагъай эсерар чирун.

2) Аялрин гьерекатар

У-Х1 классра кӀелзавай аялри хайи литературадин тарсара тамамарна кӀанзавай кӀвалахрик ихътин гьерекатар акатзава:

- муаллимдиз дикъетдивди яб гун ва цӀийи-цӀийи чирвилер къачун;
- устадаказ кӀелиз ва кхъиз чирун;
- литературадин темайрай хурун ва кхъинрин кӀвалахар (изложение, сочинение, гьикая, рецензия, доклад, реферат ва мсб.) тамамарун;
- программадилаь къерехдай тир чирвилер къачун.

Абур муаллимди фагъумда, планламишда ва гъар са классда къиле тухуз зегъмет чӀугвада.

Хайи литература чирзавай тарсара аялдив вири жуьре гьерекаатар: познавательный, коммуникативный, регулятивный ва мсб. (чирвилер къачудай, чирвилер сад-садахъ галаз алакълу ийидай, гъавурда акъадай ва я твадай ва мсб.) гьерекаатар къиле тухуз тада. Нетижда аялрилай ихътин к1валахар:

- жуван ватандин, халкъдин тарихдихъ, ч1алахъ, культурадихъ, литературадихъ ва искусстводихъ галаз мукъувай таниш жез, абурал дамахиз;

- к1елай эсердин игитдин къисметдиз, алакълунриз, къаматдиз фикир гуз ва къимет гуз;

- эсердин игитрин амалриз, ахлакъдиз, гьерекатриз фикир гуз, абур халкъдин культурадив гекъигиз;

- жув эсердин игитрив гекъигиз, абурун чкадал вичи вуч ийидайт1а тайнариз, жуван дережа хкажиз;

- эсердин тема, важиблу месэла, сюжет ва композиция тайнариз;

- вичин фикирар дуъз ц1арц1е тваз, ачухдаказ лугъуз ва кхъиз алакълун лазим я.

У классда хайи литературадай тухудай

мецин ва кхъинрин к1валахар

Таниш текстер (художественный эсерин, газетрин ва илимдикай асантдиз кхъенвайбур) ван акъудна, устадвилелди ва зарбдиз к1елун.

Хуралай чирнавай художественный текстер ва я абурун ч1укар устаддиз к1елун.

Гъвеч1и эпический эсердин ва я адан ч1укунин мана суъгъбет (хуралай ва кхъена) авун. Суъгъбетдик, изложенидик шикил ч1угунин элементар кутун.

К1елай эсердай сочинение (гъарда жуван фикирар) туьк1уьрун (хуралай ва кхъена): суалриз гегъенш жавабар гун ва литературадин игитрикай суъгъбет авун.

Гафарин куьмекдалди хуралай шикил ч1угун. Махар, къаравилияр, мисалар, миск1алар ва маса куьруь-куьруь эсерар теснифун.

Келай литературадин эсердикай, килигай шикилдикай, кинофильмдикай ва телепередачадикай фикирар лугьун, абуруз кьиметар гун.

Предметрин арада алакьа. Лезги чӀал. Гьикая авун, шикил чӀугун, фикирар лугьун. Простой план. Изложение. Сочинение.

У1 классда хайи литературадай тухудай

мецин ва кхьинрин кӀвалахар

Художественный, илимдин ва газетрин текстер, абурун чӀукар, гьам хуралай чирнавайбурни, ачухдиз, устадвилелди кӀелун.

Шикил чӀугуннн элементар квай ва я квачир эпический гьвечӀи эсердин мана суьгьбет (куьруьз, галай-галайвал) авун ва адай изложение кхьин.

Келзавай эсердикай жуван фикирар лугьун (хуралай ва кхьена), яни сочинение кхьин, суалриз тамам жавабар гун ва литературадин игитрикай суьгьбетун.

ГьвечӀи эпический эсердин ва я чӀукунин, хрестоматиядай кьачунвай текстинин план тукӀуьрун.

Гафарин куьмекдалди шикил чӀугун. Гьикая теснифун. Мах, басня ва я гьикая ссгьнеламишун.

Келай литературадин эсердикай, художникди чӀугунвай шикилдикай, килигай кинофильмдикай ва я телепередачадикай фикирар (хуралай ва кхьена) лугьун, абуруз кьиметар гун, эсердин игитар ва гьерекатар вичиз бегенмиш яни, тушни ачухарун.

Предметрин арада алакьа. Лезги чӀал. Изложение ва сочинение патал куьруь ва яргьи планар тукӀуьрун, герек материалар кьайдадиз гьун, чӀалан тарсара кьачур чирвилер, вердишвилер рикӀел хкун.

VII классда хайи литературадай тухудай

мецин ва кхьинрин кӀвалахар

Художественный, илимдин ва газетрин текстер ван акьудна, зарбдиз кӀелун.

Художественный эсерар ва я абурун чӀукар устадвилелди кӀелун.

Эпический эсер ва я адан чӀук куьрелди суьгьбетун ва адай изложение кхьин.
КӀелзавай эсердикай жуван фикир-сочинение теснифун (хуралай) ва кхьин:
суалриз тамам жавабар гун ва литературадин игитрин характеристикаяр
туькӀуьрун.

Гафарин куьмекдалди шикил чӀугун.

Художественный эсерар сегьнеламишун.

Эпический эсер ва адан чӀук суьгьбетун патал план туькӀуьрун.

Хуси суьгьбетдин (фикиррин) план туькӀуьрун.

КӀелай литературадин эсеррикай, килигай шикилрикай, кинофильмдикай ва
я телепередачадикай, ана кыле физвай гьерекаатар ва игитар вичиз бегенмиш
яни, тушни кьалурна, фикирар кхьин ва кьиметар гун.

Предметрин арада алакья. Лезги чӀал. Сочиненийрин жуьреяр.
Зегьметдин темадай изложенияр.

VIII классда хайи литературадай тухудай

мецин ва кхьинрин кӀвалахар

Художественный, илимдин ва газетрин текстер ван акьудна, зарбдиз кӀелун.

Художественный эсерар, гьа гьисабдай яз драмадин эсерарни, ачухдиз, атӀуз-
атӀуз кӀелун.

ГьвечӀи эпический эсеррин ва я абурун чӀукарин мана суьгьбетун ва
изложение кхьин.

Гафарин куьмекдалди шикил чӀугун, художественный эсердай сценарий
кхьин.

КӀелай эсердай сочинение теснифун (хуралай ва кхьена); эсердин игитдин
характеристика туькӀуьрун, суалриз гегьенш жавабар гун.

Хуси фикиррин, жавабдин план туькӀуьрун.

КӀелай литературадин эсердикай, килигай кинофильмдикай ва я
телепередачадикай хуси фикирар лугьун, кьимет гун (хуралай ва кхьена).
Эсердин вакъияяр ва игитар вичиз бегенмиш яни, тушни ачухарун.

Предметрин арада алакъя. Лезги чIал. Куьруь ва тамам изложенияр кхьин; чкадикай, тарихдин ва культурадин гуьмбетрикай суьгьбетзавай сочненияр теснифун; ватанпересвиликай ва ахлакьдикай вичин фикирар лугьузвай сочиненияр кхьин; кIелай ва я ван хьайи дуьшуьшдикай сочинение-гьикая теснифун.

IX классда хайи литературадай тухудай

мецин ва кхьинрин кIвалахар

Художественный, илимдин ва газетрин текстер ачухдиз устадвилелди кIелун.

Жувн суьгьетдин плн туькIуьрун ва кхьин.

Эпический эсер куьрелди суьгьбетун ва адай анализдин элементар квай изложение кхьин.

КIелзавай эсердикай жуван фикир-сочинение теснифун (важиблу месэляяр квай) ва кхьин. Суалриз тамам жавабар гун ва литературадин игитрин (кьилди-кьилди ва виридаз санлай) характеристикаяр гун.

Общественно-политический в литературадинни критикадин макъалайрин паланар (тезисар) кхьин ва абур кхьиз алахъун.

Художественный эсерар сегьнеламишун.

КIелай литературадин эсеррикай, килигай шикилрикай, кинофильмдикай ва я телепередачадикай, ана кьиле физвай гьерекатар ва игитар вичиз бегенмиш яни, тушни кьалурна, фикирар (рецензия) кхьин ва кьиметар гун. Ам литературадин кIватIал гьялун ва райондин газетдиз ракъурун.

Предметрин арада алакъя. Лезги чIал. Общественно-политический ва ахлакьдин темайриз талукь сад-кьве ктабдикай жуван фикирар лугьун ва докладар, рефератар кхьин.

3) Аялрин чирвилерин, алакьунрин

ва вердишвилерин дережа

Аялри к1елунин йисуз У-1Х классра хайи ва Дагъустандин литературайрай къазанмишдай агалкъунар: чирвилер, алакьунар ва вердишвилер вилик амаз планламишда. Абур пуд чкадал пайда: *аялдинбур, предметдинбур* ва *метапредметдинбур*.

Аялди къазанмишдай агалкъунар яз гьисабда: ч1ал инсаният рахазвай, алакьалу ийизвай зурба алат яз гьиссун; художественный литература ч1алан девлелувал, устадвал, гуьзелвал, яни искусство, яз гьиссун; ч1ал ва литература халкъдин девлет, милли культура яз гьисабун; ч1алан чешнейриз яб гана, жуван рахунриз къимет гуз алакьун.

Предмет (Лезги литература ва Дагъустандин литература) чирна, къазанмишзавай агалкъунрик акатзава: хайи литертурадин ч1алан (рахунрин, лексикадин, грамматикадин ва кхьинрин) ва гуьрметдалди рахадай уьлчмеяр чир хьун; ч1алан сесер ва паяр чара ийиз, сад-садав гекьигиз, нетижа хкудиз хьун; кхьейди ахтармишиз алакьун; грамматикадин, орфографиядин ва пунктуациядин къайдаяр кхьинра ишлемишиз алакьун; жуван гьерекатрал вил алаз хьун.

Метапредметдин жигъедай къазанмишдай агалкъунар яз гьисабда: маса чешмейрай ц1ийи чирвилер, малуматар жагъурун; юлдашрихъ галаз, марекатра дуьз алакьаяр кут1унун патал ч1алан кутугай такьадар (гафар, ибараяр, ранг ядай гафар, мисалар ва мсб.) ишлемишун; жуван фкирар мадни ачухдаказ, метлеблудаказ ва дериндай лугьуз алахьун; суалар вугуз ва ц1ийи чирвилер къачуз алакьун.

Аялриз сифтегъан классра литературадикай хъанвай чирвилер У-1Х классра къачудай чирвилерихъ, У-1Х классра милли литературадай къачузвай чирвилер урус литературадай гузвай чирвилерихъ галаз алакъалу ийида. У-1Х классра хайи литературадин тарсара муаллимди, Образованидин программадин истемишун яз, ихътин са жерге месэлаяр гъялда:

- аялри милли литература, жуван халкъдин руьгъдин ва культурадин къиметлу ивир яз, чирун;
- милли литература ч1алан устадвал яз къабулун;
- литературадин гъар са эсер, эвел-эхир авай тамам, метлеблу, к1елзавайдаз чирвилер ва тербия гузвай ярамишун яз, к1елун ва рик1ел хуьн;
- литературадин илимдин малуматри эсерар дериндай к1елиз ва чириз къумек гузвайди аннамишун;
- алава чирвилер къачун патал аялрив литературадин илимдин ктабар, ТСО-дин тадаракар ва Интернет ишлемишиз тун.

У классда

У классда аялри къачун лазим тир чирвилер,
алакъунар ва вердишвилер

К1елзавайбуруз чир хъун лазим я:

- к1елай эсерин сюжет, иштиракзавай ксар (игитар) ва абурун алакъа;
- литературадин илимдикай чирай малуматар (*композиция, завязка, кульминация, развязка* ва мсб_
- халкъдин ва литературадин махарин арада авай тафават;
- програмади хуралай чирун истемишзавай текстер.

Келзавайбурулай алакьун лазим я:

- келай ва чирай эсер вакъийриз, чукарриз паюн;
- келзавай эсердин вакъийрин арада авай вахтунин ва себебринни негъайрин алакьяр тайинарун;
- келзавай эсердин текстинай гекъигунар, эпитетар, метафораяр ва маса ранг ядай гафар жагъурун, предложенида абурун метлеб ачухарун;
- эсердин игитдин характеристика туькIуьрун;
- художественный, илимдин асанта ва газетрин таниш текстер дуьздаказ ва зарбдиз келун;
- хуралай чирнавай художественный эсерар устадвилелди келун;
- гъвечIи эпический эсердай ва я эпический эсердин чукунай изложение (хуралай ва кхьена) теснифун;
- литературадин эсердин игитдикай хуралай ва кхьена суьгъбетун;
- гъвечIи эпический эсердин ва я эпический эсердин чукунин план туькIуьрун;
- келнавай литературадин эсердикай, искусстводин килигай эсердикай фикирар лугъун ва кьиметар гун;
- литературадин учебник-хрестоматияда ва келай ктабра ганвай малуматрикай, кьейдерикай ва алавайрикай менфят къачун.

У1 классда

VI классда аялри лезги ва Дагъустандин литературайрай са жерге чирвилер, алакьунар ва вердишвилер къачун ва келунин йисан эхирда агъадихъ галай тапшуругъар тамамарииз алакьун лазим я.

Келзавайбуруз чир хьун лазим я:

- келай эсеррин тIварар ва авторар;
- келай эсеррин гьерекатринни (сюжетдин) игитрин алакьяр;

- литературадин илимдикай чирай малуматар (*литературадин игит, игитдин къамат, рахунар* ва мсб.);
- программади хуралай чирун истемишзавай эсерар.

Келзавайбурулай алакьун лазим я:

I.

- писателди гафарин куьмекдалди чӀугунвай шикилар хиялдиз гьун;
- келзавай эсердин вакъияяр, чӀукар ва я паяр чара авун;
- келзавай эсердин вакъияйрин арада авай вахтунин, себебринни нетижайрин алакъаяр тайинарун;
- келзавай эсердай художественный такьатар жагьурун ва абурун метлеб ачухарун;
- келзавай эсердин кылин игитдиз, адан амалар ва гьерекатар фикирда къуна, характеристика гун.

II.

- художественный, илимдин асант ва газетрин текстер дуьздаказ, зарбдиз келун;
- гьвечӀи эпический эсерар ва я чӀукар куьрелди хуралай суьгьбет авун, абурай изложенияр кхьин;
- келай эсердай хурун ва кхьинрин сочинение теснифун, адакай жуван фикирар лугьун, суалриз тамам жавабар гун, игитрикай суьгьбетун;
- эпический эсердин ва я адан чӀукунин план туькӀуьрун;
- келай литературадин эсердикай ва килигай искусстводин маса эсеррикай фикирар лугьун, абуруз къиметар гун, вакъияяр ва игитар бегенмиш яни ва я тушни къейдун.

У11 классда

VII классда аялри къачун лазим тир чирвилер,
алакьунар ва вердишвилер

Келзавай аялриз чир хьун лазим я:

- келай эсеррин авторар, мана ва кьилин фикир;
- келай эпический эсеррин вакъиаяр (сюжет), игитар ва абурун арада авай алакъяар;
- келай эсеррин композицийрин кьетгенвилер;
- литературадин илимдикай чир хьанвай малуматар (*композиция, сюжет, чалан такъатар, ранг ядай гафар* ва мсб.);
- программади хуралай чирун истемишзавай эсерар.

Келзавай аялрилай алакьун лазим я:

I.

- зариди гафарин куьмекдалди члугунвай шикилар хиялдиз гьун;
- келзавай эсердин важиблу вакъиаяр, гьерекатар чара авун;
- келзавай эсердин композиция, адан паяр ачухарун;
- келзавай эсерда ранг ядай гафарин метлеб тайинарун;
- проблемный суалрин куьмекдалди эсердин игитдин характеристика гун;
- келзавай эсердин игитар сад-садав гекъигун, автордиз абурухъ авай майилар тайинарун;
- эпосдин ва лирикадин эсерар сад-садавай чара авун;

II.

- художественный, илимдин ва газетрин текстер дуьздаказ, зарбдиз келун;
- художественный эсерар устадвилелди келун;
- эпический эсерар ва абурун чукар куьрелди суьгьбетун ва абурай изложение кхьин;
- келзавай эсеррикай жуван фикирар лугьун ва сочинение кхьин: суалриз тамам жавабар гун ва эсердин игитрин (кьилди-кьилди ва сад-садав гекъигна) характеристикаяр туклуьрун;
- эпический эсердин ва я адан чукунин план туклуьрун;

- хсуси фикиррин, суьгьбетдин план туькӀуьрун ва кхьин;
- кӀелай литературадин эсеррикай, шикилрикай ва я кинофильмайкай жуван фикирар лугьун (кхьин) ва кьиметар гун, абур вичиз бегенмиш яни, тушни кьейдун;

III.

- литературадин хрестоматияда ва кӀелай ктабра ганвай артухан баянрикай, малуматрикай ва кьейдерикай менфят кьачу.

У111 классда

VIII классда аялри кьачун лазим тир чирвилер,
алакьунар ва вердишвилер.

КӀелзавай аялриз чир хьун лазим я:

- кӀелай эсеррин тӀварар, авторар, мана-метлеб;
- кӀелай эсеррин кьилин темаяр ва туькӀуьр хьунин (композициядин) кьетӀенвилер;
- кӀелай эсеррин вакьийрин (сюжетдин) ва игитрин алакьаяр;
- эпосдин лирикадин ва драмадин эсерриз хас кьетӀенвилер;
- литературадин илимдикай чирай малуматар (*критика, библиография, литературадин илим* ва мсб.);
- программади хуралай чирун истемишзавай текстер.

КӀелзавай аялрилай алакьун лазим я:

I.

- писателди художественный эсерда ганвай шикилар хиялдиз гьун;
- художественный литературадин эсерар илимдин ва публицистикадин (журналринни газетрин) эсеррикай чара авун;
- кӀелай эсерда сюжетдин, композициядин ва абурун элементрин, ранг ядай гафарин метлеб тайинарун;
- проблемный суалрин куьмекдалди кӀелай эсердин игитдиз характеристика гун;

- автордин рафтарвал тайинарун патал келзавай эсердин игитар сад-садав гекъигун;
- эпосдин, лирикадин, лирикадинни эпосдин ва драмадин эсерар сад-садавай чара авун;

II.

- художественный, илимдин ва публицистикадин текстер дуьздаказ, зарбдиз ва ван акъудна келун;
- художественный эсерар ачухдиз келун;
- эпический эсер ва я адан чуку суьгьбет авун, адай изложение кхьин;
- келай эсердикай жуван фикирар – сочинение теснифун ва, сад-садав гекъигна, характеристика туьклуьрун;
- эпический эсердин ва я адан чукунин план туьклуьрун;
- хуси фикиррин план туьклуьрун ва кхьин;
- вичи-вичиз келай эсердикай жуван фикирар лугьун ва кхьин, адаз кьимет гун; эсердин вакъиаяр ва игитар жуваз хуш яни, тушни ачухарун;
- литературадин хрестоматияда ва келай ктабра ганвай кьейдерикай, малуматрикай, алавайрикай менфят къачун;
- мектебар патал акъуднавай илимдин ктабра авай малуматар, литературадин илимдин семинар ишлемишун.

IX классда

IX классда аялри къачун лазим тир чирвилер, алакьунар ва вердишвилер.

Келзавай аялриз чир хьун лазим я:

- алатай асирра Дагъустанда илим ва культура вилик феи гьалдикай малуматар;
- келай эсеррин кьилин метлеб;
- зарийрин уьмуьрдикай важибду малуматар;
- келай эсердай аквазвай девирдин кьетлен лишанар;

- келай эсердин кьетIенвилер ва кьаматар (*жанр, сюжет, композициядин, игитдин кьамат, чIалан кьетIенвилер* ва мсб.);
- келай эсерда иштиракзавай ксарин характерар, абурун метлеб;
- келай эсеррин жанрайрин кьетIенвилер;
- программада хуралай чирун истемишзавай текстер.

Келзавайбурулай алакьун лазим я:

I.

- писателди вичин эсерра чIугунвай шикилар хиялдиз гьун;
- мана-метлеб ва художественный кьетIенвилер фикирда кьуна, эсер анализ авун;
- келай эсер литературадин гьи жинсиник (эпос, лирика, драма) акатзаватIа, тайинарун;
- эсерда кьарагьарнавай кьилин месэлаяр тайинарун;
- эсерда сюжетдин ва композициядин элементрин, кьаматрин ва ранг ядай гафарин метлеб тайинарун;
- эсердин мана-метлеб ачухарунин карда игитдин роль ва авторди игитдиз гузвай кьимет тайинарун;
- эсердикай ва игитдикай жуван фикирар тестикьарун.

II.

- художественный, общественно-политический ва литературадинни критикадин текстер зарбдиз келун;
- художественный эсерар ачухдиз, устадвилелди келун;
- жуван суьгьбетдин план туькIуьрун;
- келай эсердикай жуван фикирар лагьанвай, игитрин кьилди-кьилди, виридан санлай ва сад-садав гекьигнавай характеристикаяр ганвай сочиенияр туькIуьрун ва кхьин;
- общественно-политический ва литературадин критикадин макьалайрай конспектар, тезисар ва планар туькIуьрун;

- литературадин темадай (ктабдай ва я макъаладай) доклад ва я реферат гъазурун;
- к1елай ктабдиз, килигай кинофильмдиз, телепередачадиз ва тамашадиз рецензия кхьин ва я кьимет гун.

11. ОБРАЗОВАНИЕ ТЕШКИЛДАЙ РЕКЪЕР

1) Образование гудай темайрин план

Агъадихъ У-1Х классар патал ганвай планар, лезги ва урус к1венк1вечи мектебрин тежриба ва илимдинни методикадин агалкъунар фикирда къуна, туйк1урнава.

Теклифзавай планрик муаллимди, гьелбетда, са жерге ц1ийивилер ва дегишвилер куктада: зарийрин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай малуматар, литературадин илимдикай чирвилер, алава к1елдай эсерар ва предметрин арада авай алакъяар. Абур 2012-йисуз басмадай акъатнавай «Лезги ва Дагъустандин литературайрин программайра» ва чи гъиле авай программайрин сад лагъай кьиле къалурнава. Гъак1ни пландик, гъар са классда к1елзавай аялрин чирвилерин дережа ва маса къет1енвилер фикирда аваз, лазим тир дегишвилер кутунва.

Тарсарин темайрин планар туйк1урдайла, муаллимди и программадин вилик квай ва гуьгъуьна авай месэляар, илимдинни методикадин литература, алай девирдин истемишунар ва жува тарс гузвай аялрин къе1енвилер фикирда къада.

Агъадихъ галай планра 2-3 ва мадни гзаф сятер ганвай темаяр санал къалурнава, абур муаллимди вичин планра кьилди-кьилди тарсариз пайда.

У классда

Учебный планди У классда хайи литература чирун патал гъафтеда 2 сят, к1елунин йиса 68 сят чара авунва, абур тахминан ик1 пайиз жеда:

эсерар к1елуниз - 50 сят;

ч1ал гегьеншардай к1валахдиз - 10 сят;

классдилай къеце клелай эсеррикай суьгьбетриз - 8 сят.

№№ :	Тарсунин тема	: Тарсунин	: Аялрин	: Ахтарми	: Нетижа
	: (гъар са нумрадиз	: жуьре	: гъерека	: дай жуьре	:
	: 1 сят гуда)	:	: тар	:	:
1 :	Художественный лите-	: суьгьбет	: чирвилер	: суалар	: ц1ийи
	: литература	:	: къачун	:	: чирви-
	:	:	:	:	: лер
2-3 :	«Пачагъ хъайи яц» мах	: клелун ва	: устадда-	: --/--	: вердиш-
	:	: суьгьбетун	: каз клелун:	--/--	: вилер
4-5 :	«Вафалу дустар»	: --/--	: --/--	: --/--	: --/--
	: Махар, махарин жуь-	: чирун	: --/--	: кхьин	: чирви-
	: реяр	:	:	:	: леер
6 :	Кхьинрин клвалах	: кхьин	:	:	: --/--
7 :	«Вишришар»	: клелун	: уст. клелун:	суалар	:
	: Къаравили	: чирун	: рик1ел хуьн:		: чирун
8 :	Классдилай къеце кле-	:	:	:	:
	: лай эсеррай тарс	:	:	:	:
9-10 :	Мисалар	: --/--	: ишлемишун:	--/--	: --/--
11 :	Миск1алар	: чирун	: --/--	: суалар	: --/--
12 :	Кхьинрин клвалах:	--/--	: --/--	: --/--	: --/--
13-14 :	Гъажиев М. «Гъалиб хъа-	: клелун	: устад. клелун:	суалар	: --/--
	: йи кфил»	: чирун	: --/--	: --/--	: --/--
15-16 :	Къ.Саид. «Чубарук»,	: клелун	: уст. клелун	: --/--	: --/--
	: «Аквазвач заз».	: --/--	: --/--	: --/--	: --/--
17-18 :	М.Али. «Ватан», «Кесиб-	: клелун	: --/--	: --/--	: --/--
	: вал».	:	:	:	:
19 :	Классдилай къеце клелай:	:	:	:	:
	: эсеррай тарс	:	:	:	:
20-21 :	Е.Эмин. «Билбил», «Хуп1	: клелун	: уст. клелун	: --/--	: --/--
	: яршугъ я!»	:	:	:	:

- 22 : Кхьинрин к1валах : кхьин : : :
 23-24: С.Сулейман. «Судуяр», : к1елун : уст.к1елун : суалар : чирун
 : «Итимвал хъсан я» : --/-- : --/-- : --/-- : --/--
 25 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : :
 26 : Шерифов Н. «Авани?» : к1елун : уст.к1елун : --/-- : --/--
 : «Экъеч1а» : --/-- : --/-- : --/-- : --/--
 27 : Класдилаь къеце к1елай: : : :
 : эсеррай тарс : : : :
 28 : А.Гъажи. «Рабочидин чар»: --/-- : --/-- : --/-- : --/--
 29-30 : Дагъустандин халкъарин : : : :
 : литературайрикай баянар : к1елун : рик1ел хуьн : суалар : чирун
 31-32: Ц1.Гъамзат. «Филни цвөг»: --/-- : уст. к1елун : --/-- : --/--
 33 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : :
 34 : Иминагъаев А.. «Фяледин : к1елун : уст. к1елун : суалар : чирун
 : уьмуьр», «Зулум...» : : : :
 35 : Класдилаь къеце к1елай: : : :
 : эсеррай тарс : : : :
 36-37: Х.Тагъир. «Мала Иса» : к1елун : уст. к1елун : --/-- : чирун
 38 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамрун : :
 39-40: Фатахов А. «Риза» : к1елун : уст. к1елун : --/-- : суьгъ-
 41-42: Мурадов Ш.-Э. «Базар : к1елун : уст.к1елун : суалар : чирун
 : Дуьзуь», «Т1урфан» : : : :
 43 : Ризванов З. «Диде...»,: --/-- : --/-- : --/-- :
 : «Самур» : : : : чирун
 44 : Саидов А. «Ашукъ яз : --/-- : --/-- : --/-- : --/--
 : хьурай!» : : : :
 45 : Класдилаь къеце к1елай: : : :
 : эсеррай тарс : : : :
 46 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : :

47-48	: Жамидин. «Чинерар»:	к1елун	: уст.к1елун	: суалар	: чирун
49	: Хаметова Х. «Ватан»:	к1елун	: уст.к1елун	: --/--	: --/
50	: Кхьинрин к1валах	: кхьин	: тамамарун	:	:
51	: Жалилов М. «Фу»	: к1елун	: уст.к1елун	: --/--	: суьгьбет
52-53	: А.Фетягь. «Дурнай-	: --/--	: --/--	: --/--	: --/--
54	: Кардашев А. «Гуьзел	: --/--	: --/--	: --/--	: чирун
	: баде»	:	:	:	:
55	: Класдилай кьеце к1елай:	:	:	:	:
	: эсеррай тарс	:	:	:	:
56	: Кхьинрин к1валах	: кхьин	: тамамарун	:	:
57	: Дагьустандин XX асир-	: суьгьбет	: рик1ел хуьн	: суалар	: чирун
	: дин литературадикай	:	:	:	:
58-60	: Жафаров А. «Лувар квай:	к1елун	: уст.к1елун	: --/--	: суьгьбет
	: зиянкар»	:	:	:	:
61	: Класдилай кьеце к1елай:	:	:	:	:
	: эсеррай тарс	:	:	:	:
62-63	: Кхьинрин к1валах	: кхьин	: тамамарун	:	:
64-65	: Ягьяев М.-С. «Салават»:	ч1ук к1елун:	уст.к1елун	: суалар	: суьгьбет
66	: Класдилай кьеце к1елай:	:	:	:	:
	: эсеррай тарс	:	:	:	:
67-68	: Йиса к1елай эсерар	: тикрарун	: анализ	: суалр	: жавабар
	: тикрар хьувун	:	:	:	:
.....:.....:.....:.....:.....:.....					

У1 классда

Учебный планди У1 классда хайи литература чирун патал гьафтеда 2 сят, к1елунин йиса 68 сят чара авунва, абур тахминан ик1 пайиз жеда:

эсерар к1елуниз - 50 сят;

ч1ал гегьеншардай к1валахдиз - 10 сят;

класдилай кьеце к1елай эсеррикай суьгьбетриз - 8 сят.

- .....
- №№ : Тарсунин тема : Тарсунин : Аялрин : Ахтармиш- : Нетижа
: : : жууре : гьерекатар : дай жууре :
- .....
- 1 : Художественный литература: суьгьбет : чирвилер : суалар : суьгьбет
2 : Манияр : к1елун : уст.к1елун : --/-- : чирун
3-4 : Махар: «Гьублуьн шив»,: --/-- : --/-- : --/-- : суьгьбет
: «Акьуллу данарбан». : : : :
5 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : :
6-7 : Х.Тагьир. «Балашан зиян- : к1елун : уст.к1елун : суалар : суьгьбет
8 : Кь.Саид. «Душман ханариз»: к1елун : уст.к1елун : суалар : к1елун
9 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун: :
10 : Класдилаь кьеце к1елай : суьгьбет : суьгьбет : --/-- : суьгьбет
: эсеррай тарс : : : :
11-12: Е.Эмин. «Дуьньядиз», : к1елун : уст.к1елун: --/-- : к1елун
: «Дуьнья гьей!» : : : :
13-14: М.Мардали. «Етимди- : к1елун : уст.к1елун : --/-- : --/--
: кай», «Шалбуз дагьдиз» : : : :
15 : К.Абдуллагь. «Чир хьа- : --/-- : --/-- : гекьигун : чирун
16 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : :
17 : Дагьустандин халкьарин : суьгьбет : : : --/--
: литературайрикай : : : :
18-19: У.Батирай. «Къаварални: к1елун : уст.к1елун : суалар : к1елун
: кимерал за манияр...»: : : :
20: Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : :
21: Класдилаь кьеце к1е-: суьгьбет : суьгьбетар : --/-- : чирун
: лай эсеррай тарс : : : :
22-23: Й.Къазакь. «Итим...»,: к1елун : уст.к1елун : --/-- : чирун
: «Сибирдай кагъаз» : : : :
24-25: С.Сулейман. «Жува- : --/-- : --/-- : --/-- : --/--
«кай...», «Дидедиз», : : : :

- : «Веледдиз» : : : :
- 26 : А.Муталибов. «Ватан»: --/-- : --/-- : --/-- :
- 27-29:Къ.Межидов. «Уру- : к1елун : уст. к1елун : --/-- : суьгьбет
: сатдин цуьк» : : : :
- 30-32: М.Шихвердиев. «Рагъ: к1елун : суьгьбетун : гьялун : --/--
: къаршиламишзава» : : : :
- 33 : Б.Салимов. «Ядигар»: к1елун : уст.к1елун : --/-- : чирун
- 34-35: И.Гусейнов. «Рик1ин: к1елун : уст. к1елун : --/-- : --/--
: к1усар» : : : :
- 36 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : :
- 37 : Класдилаь къеце к1е-: суьгьбет : суьгьбетар : :
: лай эсеррай тарс : : : :
- 38-40: А.Магъмудов. «Стхаяр»: к1елун : уст. к1елун: гьялун : чирун
- 41-42 : Жамидин. «Шурва», : к1елун : уст. к1елун : --/-- : --/--
: «Масадаз ат1ай фур» : : : : --/--
- 43-44 : А.Алем. «Херосима» : к1елун : уст. к1елун : --/-- : чирун
- 45-46 : М.Алпан. «Ирс», «Веси»: --/-- : --/-- : --/-- : --/--
- 47 : Кхьинрин к1вавлах : кхьин : тамамарун : :
- 48 : Класдилаь къеце к1е-: суьгьбет : суьгьбетар : :
: лай эсеррай тарс : : : :
- 49-51 : М.Меликмамедов. «Зи: к1елун : уст. к1елун : суалар : чирун
: бахтуниз...», «Зи чил...»: : : : :
- 52-53 : П.Фатуллаева. «Цуьк», : --/-- : --/-- : --/-- : --/--
: «Бубу» : : : : :
- 54-55 : Ф.Нагъиев. «Зи ч1ал» : --/-- : --/-- : --/-- : --/--
- 56 : Класдилаь къеце к1е- : суьгьбет : суьгьбетар : --/-- : --/--
: лай эсеррай тарс : : : : :
- 57 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : :
- 58 : Дагъустандин халкъарин: суьгьбет : рик1ел хуьн : суалар : чирун
: литературайрикай : : : : :

59-60:	Э.Къапиев. «Интурист- : к1елун : суьгьбетун : гьялун : чирун :дихъ...», «Дагда марф» :	:	:	:	:
	:Пейзаж :тикрарун : ишлемишун : жагъурун: чирун				
61 :	Кхьинрин к1валах : кхьин :тамамарун : :				
62 :	Классдилай къеце к1е- : суьгьбет : суьгьбетар : :				
	:лай эсеррай тарс : : : :				
63-64:	Р.Гьамзатов. «Лезгияр», : к1елун :уст. к1елун : суалар : --/--				
	: «Дурная» : : : :				
65 :	М.Атабаев. «Зи асир» : --/-- : --/-- : --/-- : --/--				
66 :	Ю.Базутаев. «Маса жуьре: --/-- : --/-- : --/-- : --/--				
	: марф», «Тарар» : : : гьялун : --/--				
67 :	Классдилай къеце к1е- : тикрарун : суьгьбетар : --/-- : --/--				
	:лай эсеррай тарс : : : :				
68 :	Йиса к1елай эсерар тик-: тикрарун : тикрарун : --/-- : --/--				
	:рардай тарс : : : :				

У11 классда

Учебный планди У11 классда хайи литература чирун патал гьафтеда 2 сят, к1елунин йиса 68 сят чара авунва, абур тахминан ик1 пайиз жеда:

эсерар к1елуниз – 50 сят;

ч1ал гегьеншардай к1валахдиз – 10 сят;

классдилай къеце к1елай эсеррикай суьгьбетриз – 8 сят.

№№ : Тарсунин тема : Тарсунин : Аялрин :Ахтармиш- : Нетижа
: : жуьре :гьерекатар :дай жуьре :

1 :	Гьахьун: худ. литерату- : суьгьбет : чирун : суалар : суьгьбет				
2-3 :	«Къванцин гада» : --/-- : --/-- : --/-- : --/--				
4-5 :	«Шарвили» : --/-- : чирун : --/-- : --/--				
6 :	Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун: :				

- 7-8 : З.Эфендиев. «Чуьхвер : к1елун : уст. к1елун: гьялун : чирун
: Магьсуб» : : : :
- 9 : А.Ражабов. «Къаних вил»: --/-- : --/-- : --/-- : --/--
- 10 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : : :
11. : Класдилаь къеце к1елай: суьгьбет : суьгьбетар : суалар :
: эсеррай тарс : : : :
- 12 : Къ.Саид. «Зи чарх...» : к1елун : уст.к1елун : --/-- : чирун
- 13 : Л.Агьмед. «Я залум хан»: к1елун : уст. к1елун : суалар : --/--
- 14 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : : :
- 15 : Мирзе Али. «Гьик1ин?» : к1елун : уст. к1елун : --/-- : :
- 16-17: Е.Эмин. «Гъарай, эллер!»: --/-- : --/-- : --/-- : чирун
: «Дустариз» : : : :
- 18 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : : :
- 19-20: А.Гъасан. «Куьгьне ханлар...»: чирун : уст. к1елун : суалар : чирун
- 21 : Класдилаь къеце к1е- : суьгьбет : суьгьбетар : --/-- : --/--
: лай эсеррай тарс : : : :
- 22 : Ст1ал Саяд. «Кавхадиз» : к1елун : уст. к1елун : --/-- : :
- 23 : С.Къурбан. Шиирарни : к1елун : уст.к1елун : суалар : --/--
- 24-25: М.-Э.Османов. «Жумарт- : --/-- : --/-- : --/-- : --/--
- 26-27: С.Сулейман. «Тербия». : --/-- : --/-- : гьялун :
: «Бязи ахмакъ» : : : :
- 28 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : : :
- 29 : Класдилаь къеце к1елай : суьгьбет : суьгьбетар : суалар : чирун
- 30-31: Н.Шерифов. «Самур», : к1елун : уст. к1елун : --/-- : --/--
: «Яру аскер» : : : :
- 32-33: А.Фатахов. «Зарбачи : к1елун : уст. к1елун : гьялун : --/--
: Гъасан» : суьгьбет : чирун : жагъурун : чирун
- 34: Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : : :
- 35-36: Ш.-Э.Мурадов. «Ватан»,: к1елун : уст. к1елун : суалар : --/--
: «Къуват хьурай!» : : : :

- 37 : Чепер Касбуба. «Яйлахда»: к1елун : уст. к1елун : суалар : чирун
: «Гуьзел гатфар» : : : :
- 38-39: Ш.Къафланов. «Садвал», : --/-- : --/-- : --/-- : --/--
: «Тек тар», «Хайи чил» : : : :
- 40-42: М.Гъажиев. «Са булахдай : суьгьбет : суьгьбет : гьялун : чирун
: яд хъвайибур» : : : :
- 43 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : :
44 : Класдилаь къеце к1елай : суьгьбет : суьгьбетар : гьялун :
: эсеррай тарс : : : :
- 45-46: Я.Яралиев. «Агалай сндух»: к1елун : суьгьбет : --/-- : чирун
- 47-48: Н.Мирзоев. «Цацар алай : --/-- : --/-- : --/-- : --/--
: цуьк». : чирун : тикрарун : жагъурун : --/--
- 49-50 : Б.Гъажикъулиев. «Заз эвера»: к1елун : суьгьбетун : гьялун : --/--
51 : Класдилаь къеце к1елай : суьгьбет : суьгьбетар : --/-- : --/--
52 : К.Мусаев. «Зи халкъ», «Къи-: к1елун : уст. к1елун : суалар : чирун
: зилгуьлрин дередин руш» : : : :
- 53-54: Р.Гъажиев, «Диде ва дагълар»: --/-- : суьгьбетун : гьялун : --/--
- 55-56: Абд. Исмаилов. «Къулан...»: --/-- : уст. к1елун : суалар : --/--
57 : Класдилаь къеце к1елай : суьгьбет : суьгьбетар : --/-- : --/--
58 : З.Къафланов. «Хуьруьн нуьк1»: к1елун : уст.к1елун : --/-- : --/--
59 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : :
60 : Дагъустандин халкъарин...: суьгьбет : суьгьбетар : гьялун : --/--
- 61-62: М.Хуршидов. «Сулак шагьид я»: к1елун : суьгьбетун: --/-- : чирун
63 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун :
64-65: А.Гъафуров. «Зи уьмуьр» : суьгьбет : суьгьбетар : гьялун : --/--
66 : Б.Митаров. «Дустариз ха-: к1елун : уст. к1елун : --/-- : --/--
67 : Класдилаь къеце к1елай : суьгьбет : суьгьбетар : --/-- : --/--
: эсеррай тарс : : : :
68 : Йиса к1елай эсерар тикрарун: --/-- : тикрарун : суалар :

У111 класда

Учебный планди У111 класда хайи литература чирун патал гъафтада 2 сят,
к1елунин йиса 68 сят чара авунва, абур тахминан ик1 пайиз жеда:

эсерар к1елуниз – 56 сят;

ч1ал гегьеншардай к1валахдиз – 8 сят;

класдилай къеце к1елай эсеррикай суьгьбетриз – 4 сят.

№№ :	Тарсунин тема :	Тарсунин :	Аялрин :	Ахтармиш- :	Нетижа :
:	:	жуьре :	гьерекадар :	дай жуьре :	:
1 :	Гъахьун: халкъдин :	суьгьбет :	аннамишун: суалар :	суьгьбет :	
:	мецин эсерар ва :	:	:	:	
:	литература :	:	:	:	
2-3 :	Хайи литературадин :	--/-- :	кхьин :	--/-- :	--/-- :
:	сифте кьилер :	:	:	:	
4-5 :	К.Мелик. «Гъамиша :	к1елун, :	к1елун, :	суалар :	чирун :
:	хьухь...», «Вун...» :	суьгьбет :	аннамишун :	гьялун :	
6 :	Кхьинрин к1валах :	кхьин :	тамамарун :	:	
7-8 :	М.Къемер. «Кузава...»: к1елун :	аннамишун :	суалар :	--/-- :	
9-10 :	ХУ11-ХУ111 асиррин :	суьгьбет :	чирун :	--/-- :	--/-- :
:	литературадикай :	:	:	:	
11-12:	Кь.Саид. «Агъадиз», :	к1елун :	уст. к1елун :	гьялун :	чирун :
:	:»Мани лагъ, ашукъ!» :	:	:	:	
13 :	Кхьинрин к1валах :	кхьин :	тамамарун :	:	
14-15:	Х1Х асирдин литера- :	суьгьбет- :	кхьин :	гьялун :	--/-- :
:	турадикай :	лекция :	:	:	
16-17 :	Мирзе Али. «Къеледай»: к1елун :	уст. к1елун :	суалар :	чирун :	
:	: «Зат1 туш» :	:	:	:	
18 :	Класдилай къеце к1е- :	суьгьбет :	суьгьбетар :	гьялун :	--/-- :
:	лай эсеррай тарс :	:	:	:	

- 19-21: Е.Эмин. «Бахтсузвал»: к1елун : аннамишун : суалар : --/--
 : «Къавумдиз» : : : :
- 22 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : : :
- 23-24: Мазали Али. «Хандиз»,: к1елун : уст. к1елун : аннамишун: --/--
 : «Намерддиз» : : : :
- 25-26: А.Гъасан. «Абумуслимаз: --/-- : --/-- : --/-- : :
 : кагъаз» : : : :
- 27-28: М.Нури. «Гъурбат», : --/-- : --/-- : --/-- : :
 : «Дуъньядиз» : : : :
- 29-30 : Дагъустандин алатай : суьгъбет : кхьин : суалар : чирун
 : асиррин литературадикай: : : :
- 31 : К.Мирзе. «Хандиз жаваб»: к1елун : аннамишун : гъялун : --/--
- 32 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : : :
- 33 : М.Агъмед. «Шаир ва фекъи»: к1елун : уст. к1елун : суалар : :
- 34 : И.Алигъажи. «Гишин : --/-- : --/-- : --/-- : :
 : жанавураp хъиз» : : : :
- 35 : Классдилаь къеце к1елай: суьгъбет : суьгъбетар : гъялун : :
 : эсеррай тарс : : : :
- 36 : 1917-1941-йисарин лите-: --/-- : кхьин : суалар : чирун
 : ратурадикай : : : :
- 37-38: С.Сулейман. «Къафкъаз»,: к1елун : уст. к1елун: аннамишун: --/--
 : «Гъарда вичикай...» : : : :
- 39 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : : :
- 40-41: Гъ.Гъажибегов. «Адетрин: суьгъбет : чирун : гъялун : чирун
 : къармахра : : : :
- 42 : Классдилаь къеце к1елай: суьгъбет : суьгъбетар : суалар : --/--
 : эсеррай тарс : : : :
- 43-45: А.Фатахов. «Бубадин веси»: к1елун : суьгъбет : аннамишун: --/--
- 46 : Ватандин Ч1ехи дяведин : суьгъбет : чирун : суалар : --/--
 : йисарин литератврадикай : : : :

- 47-49: Х. Тагъир. «Гъвадин : к1елун : суьгъбет : --/-- : чирун
: пагъливан : : : :
- 50 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : : :
- 51-52: А. Муталибов. «Элжекар»: к1елун : уст к1елун : суалар : чирун
- 53-54: З. Эфендиев. «Ярк1ижуван: --/-- : --/-- : --/-- : --/--
: руш» : : : :
- 55-56: Н. Агъмедов. «Къве ри-: к1елун : суьгъбетун : гъялун : --/--
: к1ин хиялар» : : : :
- 57-59: А. Искендеров. «Самур»: суьгъбет : суьгъбетар : --/-- : --/--
- 60 : Класдилаь къеце к1елай: --/-- : --/-- : --/-- : --/--
: эсеррай тарс : : : :
- 61 : Дагъустандин ХХ асир-: --/-- : --/-- : --/-- : --/--
: дин лтературдикай : : : :
- 62 : М. Чаринов. «Бубадин : к1елун : уст.к1елун : суалар : чирун
: ватан» : : : :
- 63-64 : Х. Авшалумов. «Зи : --/-- : суьгъбетун : гъялун :
: душман зи къунши я» : : : :
- 65 : Кхьинрин к1валах : кхьин : тамамарун : : :
- 66 : А.-В. Сулейманов. «Та- : к1елун : уст. к1елун : суалар : чирун
: ниш», «Пакаман хийрар!»: : : :
- 67 : Муаллимди ва я аялри : суьгъбет : суьгъбетар : --/-- : тикрарун
: хкъгъай эсердай тарс : : : :
- 68 : Йиса к1елай эсерар : --/-- : --/-- : гъялун : --/--
: тикрарун : : : :

1X классда

Учебный планди 1X классда хайи литература чирун патал гъафтеда 2 сят, к1елунин йиса 68 сят, чара авунва, абур тахминан агъадихъ галай къайда пайиз жеда:

эсерар чируниз - 56 сят;

ч1ал гегьеншардай к1валахдиз - 8 ят;

класдилай къеце к1елай эсеррикай суьгьбетриз - 4 сят.

№№ :	Тарсунин тема	: Тарсунин жуьре:	Аярин гье-	: Ахтармишдай:	Неги-
:	:	: рекатар	:	жуьре	: жа
1.	: Гьахьун: худ. ва :	:	:	:	:
	: илимдин литература:	суьгьбет	: кхьин	: суалар	: чирун
2-3 :	1960-1985-йисарин лит.:	--/--	: --/--	: --/--	: --/--
4-5 :	Ш.-Э.Мурадов. «Рагъ», :	:	:	:	:
	: «Зул - гьарай»	: к1елун	: уст. к1елун:	гьялун	: чирун
6-8 :	А.Агъаев. «Лезгияр» :	:	:	:	:
	: романдай ч1укар	: суьгьбет-лекция:	суьгьбет:	--/--	: --/--
9 :	Кхьинрин к1валах	: кхьин	: тамамарун :	:	:
10-12:	А.Саидов. «Уста Идрис»:	:	:	:	:
	: поэмадай ч1укар	: суьгьбет-лекция:	суьгьбет:	гьялун	: чирун
13-15:	М.Гьажиев. «Ирид къаш»:	:	:	:	:
	: повестдай ч1укар	: --/--	: --/--	: --/--	: --/--
16-17:	Б.Салимов. «Рик1икай:	:	:	:	:
	: риваят», «Бармакдикай :	:	:	:	:
	: риваят»	: к1елун	: уст. к1елун :	гьялун	: чирун
18 :	Класдилай къеце к1е-	:	:	:	:
	: лай эсеррай тарс	: суьгьбетар	: анализ	: суалар	: чирун
19-20:	А.Мегьман. «Ватан :	:	:	:	:
	: я зи»	: к1елун	: уст. к1елун :	суалар	: --/--
21-23:	А.Магьмудов. «Веси»:	:	:	:	:
	: повестдай ч1укар	: суьгьбет-лекция:	суьгьбетар:	гьялун	: чирун
24 :	Кхьинрин к1валах	: кхьин	: тамамарун:	:	:
25-26:	И.Гьуьсейнов. «Къва-	:	:	:	:
	: нер» поэма	: суьгьбет-лекция:	суьгьбетар:	суалар	: чирун
27-28:	Жамидин. «Куьмек-	:	:	:	:
	: да чна», «Валай к1ани:	:	:	:	:
	: дуст авач», «Тарифри :	:	:	:	:
	: алдатмишна»	: шиирар к1елун:	уст. к1елун :	гьялун	: --/--
29-30:	А.Алем. «Суьгьурдин:	:	:	:	:
	: ялав», «Рекьикай поэма»: суьгьбет-лекция:	суьгьбетар:	суалар	: --/--	:
31-33:	Гь.Кьурбан. «Ракьинин:	:	:	:	:
	: муг» романдай ч1укар :	--/--	: --/--	: --/--	: чирун
34 :	Кхьинрин к1валах	: кхьин	: тамамарун :	:	:
35-36 :	Х.Хаметова. «Ст1ал ва :	:	:	:	:

	: къван» поэма	: суьгъбет	: анализ	: суалар	: чирун
37	: Классдилай къеце к1е-:	:	:	:	:
	: лай эсеррай тарс	: суьгъбет	: суьгъбетар:	суалар	: --/--
38-39:	А.Къардаш. «Халкъдин :	:	:	:	:
	: чин», «Алпан»	: к1елун	: уст. к1елун:	суалар	:
40	: Кхьинрин к1валах	: кхьин	: тамамарун :	:	:
41-42:	Дагъустандин XX асир-:	:	:	:	:
	: дин 2-паюнин лит-ра	: суьгъбет-лекция:	суьгъбетар	: суалар	: чирун
43-45:	Р.Гъамзатов. «Эхирим-:	:	:	:	:
	: жи къимет» поэма	: --/--	: --/--	: --/--	:
46	: Кхьинрин к1валах	: кхьин	: тамамарун	:	:
47-48:	М.Митаров. «Устад»	: к1елун,	: уст.к1елун,	:	:
	: поэмадай ч1укар	: суьгъбет	: суьгъбетар	: суалар	: чирун
49-50:	А.Абу-Бакар. «Дарги :	суьгъбет-	:	:	:
	: рушар» повестдай ч1укар:	лекция	: --/--	: --/--	: --/--
51	: Кхьинрин к1валах	: кхьин	: тамамарун	:	:
52	: Классдилай къеце к1е-:	:	:	:	:
	: лай эсеррай тарс	: суьгъбетар	: суьгъбетар	: суалар	: чирун
53	: С.Увайсов. «Инсан», :	:	:	:	:
	: «Девлет», «Раб»	: к1елун, суьгъбет:	уст. к1елун	: --/--	: --/--
54-55:	Ф.Бахшиев. «Ц1ай :	:	:	:	:
	: къун» повестдай ч1укар» :	--/--	: суьгъбетар	: --/--	:
56-58:	Алай девирдин шиират:	суьгъбет-лекция:	--/--	: --/--	: --/--
59-61	: Алай девирдин гьикаят:	--/--	: --/--	: --/--	: --/--
62-63	: Алай девирдин драматургия:	--/--	: --/--	: --/--	: --/--
64	: Кхьинрин к1валах	: кхьин	: тамамарун	:	:
65	: Классдилай къеце	:	:	:	:
	: к1елай эсеррай тарс	: суьгъбетар	: суьгъбетар	: суалар	: чирун
66-67:	Муаллимди ва я аял-:	:	:	:	:
	: ри хкягъай эседай тарс:	суьгъбет	: суалар	: къейдер:	--/--
68	: Йиса к1елай эсерар	:	:	:	:
	: тикрарун	: тикрарун	: тикрарун	: суалар	: чирун

2)Образование ахтармишдай рекъер

Аялри У-Х1 классра хайи литературадай къачун лазим тир образование ахтармишун патал методикадин ихьтин амалар ва къайдаяр ишлемишда: *текст к1елун, суалар, суьгъбет, анализ, жуван фикир лугьун, къимет гун, сочинение, доклад ва рецензия кхьин, тестр ишлемишун* ва мсб.

Тестар к1елунин четвртдин, зур йисар ва йисан эхирда ишлемишда.

Муаллимди вичи туклуурнавай ва Педагогикадин институтди 2002-йисуз басмадай акъуднавай тестер, эхиримжибурук учебник-хрестоматиядихъ галаз къадай дегишвилер кукхуна, ишлемишиз жеда.

3)Классдилай къеце тухудай к1валах

Классдилай къеце хайи литературарай аялди ихътин к1валахар тухуда:

- программада къалурнавай ва муаллимди меслят къалурзавай эсерар, ктабар к1елун;
- литературадин к1ват1алда иштиракун;
- литературадин межлисра, сиягытра, милли суваррик иштиракун;
- лезги радиодин передачайриз яб гун;
- театрин, кинодин ва телевиденидин тамашайриз килигун;
- Интернетдин Лезги сайтариз килигун ва мсб.

У классда

а) Аялри ихътин эсерар хуралай чирда:

Саид Къ. «Чубарук».

Али М. «Ватан».

Эмин Е. «Билбил».

Сулейман С. «Судуяр».

Ризванов З. «Самур».

А. Фетягъ. «Дурнайрин аваз» *(аялри хкъагъай са ч1ук)*.

б) Аялри ихътин эсерар ва ктабар к1елда:

1.

Лезгийрин поэзиядин антология.

Лезги халкъдин махар.

Лезги халкъдин мисалар ва миск1алар.

Хъана къван, хъанач къван...

2.

Гъажиев М. Дагълара.
 Гъуьсейнов И. Шиирар.
 Етим Эмин. Хкягъай эсерар.
 Жамидин. Са кӀус хъвер.
 А. Къардаш. Пешапай.
 Лезги Нямет. Шиирар.
 Межидов Къ. Дагъларин аялар.
 Межидов А. Шиирар.
 Меликмамедов М. Шиирар.
 Мурадов Ш-Э. Дустар я чун вири.
 Нагъиев Ф. Шиирар.
 Ризванов З. Шиирар.
 СтӀал Сулейман. Экуьнин гъед.
 Хуьруьг Тагъир. Хкягъай эсерар.
 Шабатов Ш. Шиирар.
 Шихвердиев М. Экуьнин ярар.

3.

Абу-Бакар А. Гъикаяяр ва повестар.
 Дадашев М. Шиирар.
 Гъамзатов Р. Шиирар ва поэмаяр.
 Хаппалаев Ю. Шиирар ва поэмаяр.
 Ягъяев М-С. Гъикаяяр ва повестар.

в) Ватандин, Виридуьнядин ва милли суварар къейдда:

Чирвилерин югъ - 1-сентябрь, ЧӀехи гъалибвилин югъ - 9-май ва мсб.

Дидедин чӀалан югъ - 21-февраль, Шииратдин югъ - 21-март ва мсб.

Яран сувар - 21-март, «Шарвили» эпосдин сувар, Цуькверин сувар, ПӀинийрин сувар ва мсб.

У1 класда

а) Аялри хуралай ихътин эсерар чирда:

Емин Э. «Дуьньядиз».

Миграгъ М. «Шалбуз дагъ».

Ст1ал С. «Веледдиз».

Гъамзатов Р. «Лезгияр».

Гъажиев М. «Къарагуьз» (*муаллимди къалурай чIук*).

Меликмамедов М. «Зи чил я ам».

Муталибов А. «Ватан».

Нагъиев Ф. «Зи чIал».

б) Аялри класдилай къеце ихътин эсерар ва ктабар кIелда:

1.

Квасадин аламатар.

Къагъриманвилинин манияр.

Лезгийрин поэзиядин антология.

Лезги халкъдин махар.

2.

Абдул Фетягъ. Гъикаяяр.

Алибегова Б. Шиирар.

Алпан М. Гъикаяяр.

Гъуьсейнов И. Шиирар.

Магъмудов А. Цуькверин кIунчI.

Межидов Къ. КIвачерик лувар квай Алуш.

Меликмамедов М. Гележег.

Мурадов Ш.-Э. Шалбуз дагъларин шагъвар.

Рашидов А. Шиирар.

Саидов А. Зи экуь гъед.

Салимов Б. Мани хуьруьз хтана.

Ст1ал Сулейман. Хкягъай эсерар.
 Шайдаев Я. Гъикаяяр ва повестар.
 Шерифов Н. Чигедин ст1ал.
 Шерифов И. Шиирар.

3.

Абуков К. Гъикаяяр ва повестар.
 Аминов М.-З. Шиирар ва поэмаяр.
 Багандов Г. Шиирар ва поэмаяр.
 Бахшиев Ф. Повестар.
 Расулов А. Гъикаяяр ва повестар.
 Шагъмарданов Ш. Шиир ва гъикаяяр.

в) Ватандин, Виридуьньядин ва милли суварар къейдда (абур винидихъ къалурнава).

У11 классда

а) Аялри ихътин эсерар хуралай чирда:

«Шарвили» *(аялри хкягъай са ч1ук)*.

Къуьчхуьр С. «3и чарх къулухъ элкъвена».

Лезги Агъмед. «Я залум хан».

Етим Э. «Гъарай, эллер!»

Ст1ал Саяд. «Кавхадиз».

Ст1ал Сулейман «Тербия».

Мурадов Ш.-Э. «Ватан».

Гъажиев М.. «Са булагдай яд хъвайибур» *(повестдай аялри хкягъай са ч1ук)*.

Шабатов Ш.. «Илиф Макъаз!» *(поэмадай са ч1ук программадилаи алава яз)*.

б) Аялри ихътин эсерар ва ктабар клелда:

1.

Къагъриманвиллин манияр.

Лезгийрин поэзиядин антология.

Лезги халкъдин махар.

«Шарвили» эпос.

2.

Гъажиев М. Гъикаяяр ва повестар.

Агъмедханов Т. Шиирар ва поэмаяр.

Гъаким Къ. Свас.

Гъуьсейнов И. Девлет.

Жамидин. Регъуь хъайи спелар.

Исмаилов Абд. Шиирар ва поэмаяр.

Исмаилов Агъ. Шиирар.

Къафланов Ш. Шиирар.

Мирзоев Н. Повестар.

Мурадалиев Ж. Шиирар.

Муталибов А. РикӀин гафар.

Рамазанов Къ. Шиирар.

Рашидов А. Шиирар.

Саидгъасанов С. Вун накъ вучиз атаначир?

СтӀал Мислимат. Шиирар.

Фатахов А. Хкъгъай эсерар.

Хуьруьг Тагъир. Пакаман хийир, жегъилар!

Шихвердиев М. Берекат.

Шихнабиев Н. Куьредин билбил.

3.

Авшалумов Х. Гъикаяяр.

Аминов М. Шиирар ва поэмаяр.

Аткъай. Шиирар ва поэмаяр.

Дагъустандин поэзиядин антология.

Кадрия. Шиирар.

Цадаса Гъ. Шиирар ва баснияр.

Шагьмардаиов Ш. Шиирар.

в) Ватандин, Виридуьньядин ва милли суварар кьейдда (абур винидихь кьалурнава).

У111 классда

а) Аялри ихьтин эсерар хуралай чирда:

Куьре М. «Гьамиша хьухь викIегь, кьегьал!»

Кьуьчхуьр С. «Мани лагь, ашукь!»

Етим Э. «Бахтсузвал».

Мазали Али. «Хандиз».

Ахцегь Гь. «Баку».

Фатахов А. «Бубадин веси» (*аялри хкягьай са чIук*).

Хуьруьг Т. «Гьавадин пагьливан» (*муаллимди хкягьай чIук*).

б) Аялри ихьтин эсерар ва ктабар кIелда:

1.

Азизханов К. Шиирар.

Алпан М. Шиирар ва поэмаяр.

Асланов И. Шиирар ва гьикаяяр.

Етим Эмин. Хкягьай шиирар.

Жамидин. Гимишдин сас.

Леги Нямет. Шиирар.

Казимов К. Гьикаяяр ва повестар.

Камилов А. Кьуьчхуьр Саид.

Керимова С. «Лезгинкадал» илига!

Межидов А. Шиирар.

Межидов Кь. Дагьларин деринрин булахар. Роман.

Рашидов А. Шиирар ва поэмаяр.

Саидов А. Уьмуьрдин жилет.

Салимов Б. Суьгьурдин зуьрне.
 Тагьиров Ш. Фяледин гьилер.
 Хаметова Х. Лепедин цѐлхемар.
 Эфендиев З. Гьикаяяр ва повестар.
 Яралиев Я. Гьикаяяр.

2.

Амир Гъази. Шиирар ва поэмаяр.
 Генжеви Низами. Поэмаяр.
 Гъафуров А. Шиирар.
 Гъамзатов Р. Поэмаяр.
 Дагъустандин поэзиядин антология.
 Мегъамедов Муса. Гапур.
 Увайсов С. Шиирар.
 Шамхалов Манаф. Гьикаяяр.

в) Ватандин, Виридуьньядин ва милли суварар къейдда (абур винидихъ кьалурнава).

1X классда

а) Аялри ихьтин эсерар хуралай чирда:

Мурадов Ш.-Э. «Рагъ» *(аялри хкягъай чIук)*.
 Саидов А. «Уста Идрис» *(аялри хкягъай чIук)*.
 Межид Гь. «Ирид къаш» *(аялри хкягъай чIук)*.
 Гьуьсейнов И. «Къванер» *(муаллимди хкягъай чIук)*.
 Жамидин. «Куьмекда чна».
 Къардаш А. «Халкъдин чин».

б) Аялри ихьтин эсерар ва ктабар кIелда:

1.

Абдул Фетягъ. Шиирар ва гьикаяяр.
 Азизханов К. Девирдин зенг.
 Алем А. Гьуьлуьн зенгер.

Асланов И. Гъикаяяр ва повестар.

Ведихов М. Гъикаяяр ва повестар.

Гъаким Къ. Чан алай дагълар.

Гъасанов З. Умудлу кам.

Жамидин. Сатирикдин куърекар.

Казимов К. Гъикаяяр ва повестар.

Къафланов З. Шиирар.

Лезги Нямет. Шиирар.

Магъмудов А. Чун стхаяр я.

Мурадалиев Ж. Шиирар ва поэмаяр.

Меликмамедов М. Беневша хъиз экъечІда.

Мурадов Ш.-Э. Инсанвилиз баркалла!

Рамазанов Къ. Шиирар.

Ризванов З. Шиирар ва поэмаяр.

Саидгъасанов С. Шиирар.

Саидат. Шиирар.

Фатуллаева П. Шиирар.

Шабатов Ш. Девирдин лишанар.

Шерифов И. Шиирар.

Шихвердиев М. Гъикаяяр ва повестар.

Яралиев Я. Михъи булутар.

2.

Адамов А. Шиирар.

Бахшиев Ф. Гъикаяяр ва повестар.

Гъамзатов Р. Зи Дагъустан.

Рашидов Р. Шиирар.

Култаев А. Шиирар ва поэмаяр.

Казиев Ш. Шиирар ва поэмаяр.

в) Ватандин, Виридуьньядин ва милли суварар кьейдда (абур винидихъ кьалурнава).

111. ОБРАЗОВАНИЕ ГУЗ КУЪМЕКДАЙ РЕКЪЕР

Муаллим датлана вичи тарс гузвай аялриз жезмай кьван гзаф ва дерин чирвилер гуз алахъзава, и мураддив агакьун патал ада вичин чирвилер ва тежриба хкажзава: методикадин цлийи кьайдаярни амалар жагьурзава ва ишлемишзава, аялрик художественный литература клан хьунин гьиссер кутазва, лезет хкудиз чирзава.

Аялриз дерин чирвилер гуз муаллимдиз ихьтин рекъери куьмекда:

- техникадин такьатар ва абур патал акьудзавай ва я жува гьазурзавай пособиар ишлемишун;

- илимдин ва методикадин литература чирун;

- аялрин чирвилериз, алакьунриз ва вердишвилериз дуьз кьиметар эцигун.

1) ТЕХНИКАДИН АЛАТАР ПАТАЛ ТАДАРАКАР

а) Грампластикаяр ва кассетаяр:

Лезги халкъдин манияр.

Манийрин авазарни кьуьлерин макьамар.

Ашукьрин манияр.

Етим Эминан ч1алариз туьк1уьрнавай манияр.

Ст1ал Сулейманан ч1алариз туьк1уьрнавай манияр.

Хуьруьг Тагьиран ч1алариз туьк1уьрнавай манияр.

Шагь-Эмир Мурадован ч1алариз туьк1уьрнавай манияр.

Забит Ризванован ч1алариз туьк1уьрнавай манияр.

Алирза Саидован ч1алариз туьк1уьрнавай манияр.

Асеф Мегьманан авазар ва манияр.

Насир Шагьмурадован авазар ва манияр.

Кьагьриман Ибрагьимован авазар ва манияр.

б) Радиодин передачяяр:

Къуьчхуьр Саид. Композиция.

«Ашукъ Саид» - театр микрофондихъ.

Етим Эмин. Композиция.

«Эмин» - театр микрофондихъ.

Ст1ал Сулейман. Композиция.

Ст1ал Саяд. Композиция.

Алибег Фатахов. Композиция.

Хуьруьг Тагъир. Композиция.

Къияс Межидов. Композиция.

Шагъ-Эмир Мурадов. Композиция.

Межид Гъажиев. Композиция.

Литературадин передачяяр.

в) Телевиденидин передачяяр:

«Йисанар ва вахтар» передачяяр.

Лезги зарийрикай передачяяр.

Лезгийрин С. Сулейманан т1варунихъ галай музыкадинни драмадин театрдин тамашаяр.

Лезги ашукърин ва артистрин манияр.

г) Интернетдин малуматар:

Лезги халкъдикай хабарар.

Лезги алимрикай ва зариятрикай макъалаяр.

Москвадин лезгийрикай.

Дуьньядин лезгийрикай.

2) Илимдинни методикадин литература

а) Лезги чІалал:

- Агъаев А.Гъ.* Етим Эмин. – Махачкъала, 1958.
- Агъаев А. Гъ.* Лезгийрин литература. – Махачкъала, 1959.
- Агъмедханов Т.Ж.* Ватандин тІвар рикІе аваз. – Магъачкъала, 2004.
- Акимов Къ.Х.* Школада лезги литература чирунин методикадин месэляяр. – Махачкъала, 1983.
- Акимов Къ.Х.* Школада халкъдин мецин эсерар чирун. – Махачкъала, 1989.
- Акимов Къ.Х.* Лезги литературадин тарсар. V-класс. – Махачкъала, 1992.
- Акимов Къ.Х.* Лезги зарияр. – Магъачкъала, 2001; 2015.
- Акимов Къ.Х.* У-Х1 классра лезги литературадай аялрин чирвилер ахтармишун патал тестер. - Магъачкъала, 2002.
- Акимов Къ.Х.* Лезги литературадин терминрин кІватал. – Магъачкъала, 2012.
- Акимов Къ.Х.* Лезги литературадин методика. - Магъачкъала, 2013.
- Гашаров Гъ.Гъ.* Лезгийрин литература. – Махачкъала. 1979.
- Гашаров Гъ.Гъ.* Лезги литература школада. – Махачкъала, 1974.
- Гашаров Гъ.Гъ.* Лезги эдебиятдин тарих. – Магъачкъала, 2011.
- Жамалов Ж.Н.* Гъаким Къурбанан романрикай суьгъбетар. – Магъачкъала, 2008.
- Казимов К.М.* Хуьруьг Тагъир. – Магъачкъала, 1990.
- Лезги ва Дагъустандин литературайрин программаяр. У-Х1 клссар. - Магъачкъала, 2012.
- Лезги ва Дагъустандин литератураяр. Шегъердин мектебар патал программаяр. У-Х1 классар. - Магъачкъала, 2002.
- Лезги литературадай У-1Х классар патал гьукуматдин стандартар. - Магъачкъала, 2007.
- Литературадин яратмишунрин дибар. Программа. У-Х1 классар. - Магъачкъала, 2001.

Мектебда лезги литература чирунин дережа хкаждай рекьер. - Магъачкъала, 2009.

Несрединов Ф.Н. Гъаким Къурбан мектебда. – Магъачкъала, 2006.

Несрединов Ф.Н. Етим Эминан яратмишунрай тарсар. – Магъачкъала, 2011.

Османова С.Р. Етим Эминан уьмуър ва яратмишунар чирдай тарсар. – Магъачкъала 2009.

Османова С.Р. Гъаким Къурбанан эсердай адетрин тушир тарсар. – Магъачкъала, 2010.

Османова С.Р. IX классда лезги шииратдикай малуматар. – Магъачкъала, 2011.

б) Урус чIалал:

Абдулина Л.И. и др. Нетрадиционные уроки литературы в У-Х1 классах. - М., 2011.

Акимов К.Х. Вопросы методики преподавания дагестанской литературы. – Махачкала, 1981.

Акимов К.Х. Лезгинская национальная проза: история развития жанровой системы. – Махачкала. 1998.

Акимов К.Х. Сатира и юмор Жамидина. – Махачкала, 2002.

Акимов К.Х. Лезгистан: энциклопедия. – Махачкала, 2011.

Вагабова Ф.И. Формирование лезгинской национальной литературы. – Махачкала, 1970.

Гамзатов Г.Г. Формирование многонациональной литературной системы в дореволюционном Дагестане. Махачкала, 1978.

Гашаров Г.Г. Лезгинская ашугская поэзия и литература. Махачкала, 1976.

Гашаров. Г.Г. Лезгинская литература: история и современность. – Махачкала, 1998.

Голубков В.В. Методика преподавания литературы в средней школе. Москва, 1971.

История дагестанской советской литературы. В 2-х томах. – Махачкала, 1967.

Кадимов Р.Г. Художественный мир Етима Эмина. – Махачкала, 2002.

Кельбеханов Р.М. Сулейман Стальский в школе. – Махачкала, 1983.

Кельбеханов Р.М. Тагир Хурюгский, Традиции и новаторство. Махачкала, 1995.

Назаревич В.Ф. В мире горской народной сказки. – Махачкала, 1962.

Никольский В.А. Методика преподавания литературы в средней школе. М., 1971.

Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М., 2008.

Селевко Г.К. Альтернативные педагогические технологии. - М., 2005.

Уроки литературы с применением информационных технологий. Сб. статей. - М., 2012.

Ханмурзаев Г.Г. Дагестанская тема в русской литературе второй половины XX в. – Махачкала, 1982.

Храмцова Р.А. Анализ поэтического текста в У-Х1 классах. - М., 2006.

Шейхова Б.Б. Внеклассная работа на уроках дагестанской литературы в 8-10 классах. – Махачкала, 1979.

3)ЛИТЕРАТУРАДАЙ АЯЛРИН ЧИРВИЛЕРИЗ, АЛАКЪУНРИЗ ВА ВЕРДИШВИЛЕРИЗ КЪИМЕТ ГУДАЙ

У Б Л Ч М Е Я Р

V–IX классра аялри хайи литературадай къачунвай чирвилер, абурухъ хъанвай алакъунар ва вердишвилер ахтармишунин мурад абурун чирвилерин, алакъунрин ва вердишвилерин дережа тайинарун ва къимет эцигун я.

Умуми образованидин мектебдиз талукъ къанунди истемишзавайвал, аялрин чирвилериз къимет эцигдайла, муаллимди абурун ахлакъдин дережа, эстетикадин тлеамар ва художественный эсерар аннамишиз алакъун фикирда къада.

Къиметар эцигдайла, муаллимди ихътин месэлайризни фикир гун лазим я: аялри чпи-чпиз чирвилер къачун, аялри текстинин винел гуъзчивилер тухун,

эсердикай вичин хсуси фикирар лугьун, кьилин фикир ачухарун патал аялрихъ

Клас-сар	Изложенийрин кьадар		Сочиненийрин кьадар		Вири
	Класс-дин	КІвалин	Класс-дин	КІвалин	
V	4	2			12
VI	4	2	4	2	12
VII	4	2	4	2	12
VIII	3	3	4	2	13
IX	3	3	4	3	14
			5	3	

литературадин илимдикай чирвилер хьун ва абур эсерар анализ ийидайла ишлемишун.

VIII–IX классра кІелзавай аялриз хайи литературадай кьиметар эцигдайла, муаллимди мад ихьтин са шумуд месэла фикирда кьада: литературадин эсерар анализ ийидайла ва абуруз кьимет гудайла, алимри, зарийри литературадикай ва искусстводикай лагьанвай гафар ишлемишун; заридин яратмишунар уьмуьрдин, обществодин ва девирдин делилрихъ, гьерекатрихъ ва мурадрихъ галаз гекьигун.

Литературадикай кьачунвай чирвилериз ва кхьинрин чІалаз кьимет эцигдайла, сочиненияр ва кхьинрин маса кІвалахар (суалриз жавабар, изложенияр, рефератар) фикирда кьада. V–IX классра хайи литературадин тарсара гьар кІелунин йисуз аялри агьадихъ кьалурнавай кьадар изложенияр ва сочиненияр кхьин лазим я:

Изложенияр кхьин патал хкядай текстера икьван гафар хьун лазим я:

- V классда – 100-140,
- VI классда – 140-180,
- VII классда – 180-220,
- VIII классда – 240-280,
- IX классда – 300-400 гаф.

Сочиненийрин объем икьванди хьана кIанда:

- V классда – 1-1,5,
- VI класда – 1,5-2,
- VII классда – 2-2,5,
- VIII классда – 2,5-3,
- IX классда – 3-4 дафтардин чин.

Эгер сочиненидин мана ачухарнаваз ва я ачухар тавунваз хьайитIа, адан объем артух ва я Tимил авуни кьимет хкажуниз ва я агъуз авуниз таьсирдач.

Гьар са сочинение V–VII классра гьафтедин вактунда, VIII–IX классра 10 йикьан вахтунда ахтармишда ва аялрив вахгуда.

Сочиненидиз кьве кьимет эцигда: сад лагьайди манадай ва гуьзелдаказ кхьиз алакьунай, кьвед лагьайди – савадлувилай. Са-вадлувилай сочиненидиз гьихьтин кьимет эцигдатIа, «Дидедин чIалай чирвилериз кьимет гуни уьлчмейра» кьалурнава.

а) Мецин жавабриз кьимет гун

Хайи литературадин тарсара аялрин мецин жавабриз кьимет гудайла, муаллимди гьар са классдин программа ва ихьтин кьилин истемишунар фикирда кьада:

1. КIелзавай эсердин текст чир хьун ва адан мана-метлебдинни художественный кьетIенвилерин гьавурда акьун.
2. Эсерда кьиле физвай гьерекатрнн, игитрин кьилихрин ва амалрин арада авай алакьаяр ачухариз алакьун.

3. Келзавай эсердин кылин фикирни эстетикадин мана ачухарунин карда художественный такъатрин метлебдин гъавурда акъун.

4. Литературадин илимдикай чирвилер хьун ва абур, гъам классда, гъамни кIвале кIелай эсерар анализ ийидайла, ишлемишиз алакьун.

5. Рахунрин дуъзгуънвал, жавабрин туькIвейвал ва текст кIелунин устадвал. V–XI классра аялри текст са декъикъада ихьтин йигинвал аваз кIелда:

V классда – 90-100,

VI классда – 100-110,

VII классда – 100-120,

VIII классда - 120-130,

IX классда – 130-140 гаф.

Винидихъ кьалурнавай истемишунар фикирда кьуна, аялрин медин жавабриз ихьтин *къиметар* эцигда:

Мягькем чирвилер ва келзавай эсердин мана дериндай чир хьун кьалурзавай жавабдай; эсердин вакъиайрин ва игитрин кылихринни амалрин арада авай алакъайрин гъавурла тваз алакьунай; эсердин кылин фикирринни эстетикадин мана ачухарунин карда художественный такъатрин метлеб кьалурунай; художественный эсер анализ ийидайла, литературадин илимдин чирвилер ишлемишиз алакьунай ва вичин кьейдер тестикъарун патал текст ишлемишунай; литературадин чIалалди хъсан рахаз алакьунай «5» *къимет* эцигда.

Мягькем чирвилер ва келзавай эсердин мана лазим къадар дериндай чир хьун кьалурзавай жавабдай; эсердин вакъиайрин, игитрин кылихрин ва амалрин арада авай алакъайрин гъавурда тваз алакьунай; эсердин кылин фикирринни эстетикадин мана ачухарунин карда художественный такъатрин метлеб кьалурунай; эсер анализ ийидайла, литературадин илимдин чирвилер ишлемишиз алакьунай; вичин фикирар, кьейдер тестикъарун патал эсердин текст ишлемишиз алакьунай; вичин фикирар, кьейдер тестикъарун патал эсердин текст ишлемишунай ва литературадин чIалалди рахаз алакьунай, эгер и жигъетдай сад-къве жавабдиз кимивилер хас яз хъайитIа, «4» *къимет* эцигда.

Келзавай эсер чидай ва текстинин гъавурда акъадайвилин гъакъиндай шагъидвалзавай жавабдай; эсердин къилин гъерекатрин ва игитрин кънлихринни амалрин арада авай алакъяяр ачухариз алакъунай; эсер анализ ийидайла, литературадин илимдин чирвилер тамамдаказ ишлемишунай; вичин къейдер эсердин текстинин куьмекдалди тамамдиз тестикъариз тахъунай; эгер жавабрин манадик 2–3 далай гзаф гъалатлар ва рахунрикни са жерге кимивилер кваз хъайитлар, «3» *къимет* эцигда.

Келзавай эсердин тамам мана чин тийизвайди къалурзавай жавабдай; эсердин къилин игитрин къилихар ва амалар, эсердин къилин фикирдинни эстетикадин мана ачухарунин карда художественный такъатрин метлеб ачухариз алакъ тавунай; литературадин илимдикай сифтегъан чирвилер тахъунай ва литературадин чалалди зайифдиз рахунай «2» *къимет* эцигда.

Эсердин мана чин тийизвайди, программади истемишзавай чирвилер авачирди къалурзавай жавабдай «1» *къимет* эцигда.

б) Кхъинрин кIвалахриз (изложенидиз ва сочиненидиз)

къимет гун

Хайи литературадай кхъизвай изложенидиз ва сочиненидиз къимет эцигдайла, гъар са классдин программа фикирда къада ва ихътин истемишунрал бинеламиш жеда:

1. Темадин гъавурда дуьз акъун, ам дериндай ва тамамдиз ачухарун, вакъиаяр ва гъерекатар дуьз къалурун, игитрин къилихар ва амалар дуьз ачухарун, эсердин къилин терефриз къимет гун, эсердин къилин фикирринни эстетикадин мана фикирда къун, тема ачухарун патал артухан материал ва цитатаяр ишлемишун, дуьз къейдер ийиз ва умумиламишиз алакъун.

2. Сочинение адет тир паярикай ибарат хъун, абурун арада логический алакъа хуьз алакъун.

3. Чалан девлетлувал, къешенгвал къалузавай лексика ва ранг ядай гафар ишлемишиз алакъун.

У-У111 классра гзаф фикир ва чка изложенийриз ва 1X-X1 классра - сочиенийриз гуда.

Изложенидиз *къимет* эцигдайла, фикир к1валахдин савадлувилиз (диктант ахтармишдайла хъиз) ва тестинин мана ачухаруниз гуда. Сочиненидиз *къимет* эцигдайла, истемишунар к1еви жеда.

Гъавиляй сочиненидиз ихътин *къимет* эцигда:

*Тема дериндай ачухарнавай, эсердин текст ва маса алава материалар лап хъсандиз чизвайдан гъакъиндай шагъидвалзавай, дуъз къейдер авунвай, къешенг композиция авай, фикирар галай-галайвал лагъанвай, литературадин дуъз ч1алалди ва сад хътин стиль хвена кхъенвай, амма манадик сад-къве гъалатI квай сочиненидиз «5» эцигда.

*Тема лазим къван дериндай ачухарнавай, амма и жигъетдай сад-къве рехне квай, литературадин материалар хъсан чизвайди къалурзавай, абур вичин фикирар тестикъарун патал ишлемишнавай, лазим тир къейдер авунвай, галай-галайвал, логика аваз ва литературадин дуъз ч1алалди, са стиль хвена кхъенвай, амма манадик 2-3 рехне ва кхъинрин 3-4 гъалатI квай сочиненидиз «4» эцигда.

*Темадин къилин метлеб ачухарнавай, санлай къачурла дуъз, амма тамам тушир, темадивай къакъатнавай ва манадин жигъетдай рехнеяр квай, къейдер ийиз алакь тийизвайдан гъакъиндай шагъидвалзавай, галай-галайвал хвена кхъенвай, амма ара-бир логика ч1урнавай, вичик 4-5 кхъинрин гъалатI квай сочиненидиз «3» эцигда.

*Тема ачухар тавунвай, эсердин текст зайифдиз чизвай, чеб-чпихъ галаз алакъада авачир къилди-къилди суъгъбетрикай ибарат тир, текстинал бинеламиш хъанвай къейдер квачир, материал акатайвал ганвай, ранг ядай гафар ишлемиш тавунвай ва гзаф къадар векъи гъалатIар квай сочиненидиз «2» *къимет* эцигда.

*Къалурнавай темадай кхъин тавунвай, текст ерли чин тийизвайдан гъакъиндай шагъидвалзавай, фикирар галай-галайвал кхъиз тахъанвай, гзаф векъи гъалатIар квай сочиненидиз «1» эцигда.

У-Х1 классра Лезги ва Дагъустандин литературайрай келунин йисан эхирда тухудай мецин ва кхьинрин ахтармишунин кваллахрай атанвай кьиметрикай аялри гьар са классда кьачунвай образованидиз гуз жедай кьимет (*лап хьсан, хьсан, са жуьре ва я пис*) тешкилда.

К ъ и л е р

Гъавурда твадай чар	3
1. Аялриз У-1Х классра хайи литературадай гудай образование	5
1) Образованидин мана	
2) Аялрин гьерекатар	
3) Аялрин чирвилерин, алакьунрин ва вердишвилерин дережа	
11. Образование тешкилдай рекьер	
1) Образование гудай темайрин план	
2) Образование ахтармишдай рекьер	
3) Класдилай къеце тухудай к1валах	
111. Образование гуз куьмекдай рекьер	
1) Техникадин алатар патал тадаракар	
2) Илимдинни методикадин литература	
3) Литературадай аялрин чирвилериз, алакьунриз ва вердишвилериз къимет гудай уьлчмеяр	

П Р О Г Р А М М А
ПО ЛЕЗГИНСКОЙ ЛИТЕАТУРЕ

V-IX КЛАССЫ

На лезгинском языке

Составитель	Акимов К.Х.
Редактор	Баламизоева А.М.
Корректор	Мейланова Ж.Ш.